

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Endülüs'te *Muvatta'* Üzerine Ricâl Eseri Yazma Geleneği: İbnü'l-Hazzâ (ö. 416/1025) Örneği

*The Tradition of Compiling Rijâl Literature on the Muwaṭṭa' in al-Andalus:
The Case of Ibn al-Ḥaḍḍā' (d. 416/1025)*

Hatice Nur Dalkılıç

Arş. Gör. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
Res. Asst. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Divinity, Department of Hadith
Nevşehir/Türkiye

haticenurdalkilic@nevsehir.edu.tr

orcid.org/0000-0002-1095-4452

Geliş Tarihi: 25.08.2025

Kabul Tarihi: 20.10.2025

Yayın Tarihi: 30.12.2025

Date of Submission: 25.08.2025

Date of Acceptance: 20.10.2025

Date of Publication: 30.12.2025

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi bir iç hakem (editörler – yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise en az iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Peer-Review: Single anonymized - One Internal (Editorial board members) and at least Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve var ise yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been complied with during the preparation of this study and that all studies, if any, have been cited in the bibliography.

Benzerlik Taraması: Benzerlik taraması yapılarak intihal içermediği teyit edildi.

Plagiarism Check: It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Funding: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Atıf/Cite As: Dalkılıç, Hatice Nur. "Endülüs'te Muvatta' Üzerine Ricâl Eseri Yazma Geleneği: İbnü'l-Hazzâ (ö. 416/1025) Örneği". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 69 (2025): s. 33-66

DOI: 10.15370/maruifd.1772017

Endülüs'te *Muvatta'* Üzerine Ricâl Eseri Yazma Geleneği: İbnü'l-Hazzâ (ö. 416/1025) Örneği

The Tradition of Compiling Rijâl Literature on the *Muwaṭṭa'* in al-Andalus: The Case of Ibn al-Ḥaḍḍâ' (d. 416/1025)

Öz: Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *Muvatta'*'ı 2./8. asırda İslam dünyasının batısında yer alan Endülüs'e intikal etmiş, kısa sürede bölgenin en çok okunan hadis kitabı haline gelmiş ve Mâlikî fıkhnın temelini teşkil eden bir kaynak kabul edilmiştir. Mâlikî fıkhnı benimseyen Endülüslü alimler, eserin rivayetine verdikleri önem doğrultusunda 3./9. yüzyıldan itibaren *Muvatta'* üzerine çeşitli türlerde eserler kaleme almışlardır. Bu çalışmalar arasında râvilerin biyografilerini bir araya getiren ricâl eserleri de önemli bir yer tutmuştur. Ancak mevcut kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla, bu türde yazılan eserlerden yalnızca Ebû Abdullah İbnü'l-Hazzâ el-Kurtubî'nin (ö. 416/1025) *et-Ta'rif bi-men zükira fi'l-Muvatta' mine'r-ricâl ve'n-nisâ* adlı kitabı günümüze ulaşmıştır. *et-Ta'rif*, sadece Endülüs ricâl literatürünün değil, genel olarak *Muvatta'* râvilerini konu alan müstakil çalışmaların da nadir örneklerinden biridir. Eser, aynı zamanda müellifinin hadis, fıkıh ve ricâl alanlarındaki birikimini de yansıtır. Bu makalede önce *Muvatta'* üzerine Endülüs'te oluşan zengin birikime dair kısa tarihî arka plan verisi sunulmuş, ardından müellifin ilmi kişiliği, mensup olduğu alim ailesi, yaşadığı dönemin sosyal ve siyasi bağlamı incelenmiştir. Araştırmamızın merkezinde yer alan *et-Ta'rif*, yalnızca şekil ve muhteva özellikleriyle değil, aynı zamanda yöntemi ve malzemeyi değerlendirme biçimiyle de etraflıca ele alınmıştır. İnceleme neticesinde, eserin *Muvatta'* nüshaları arasındaki rivayet farklılıkları, cerh-ta'dil ifadeleri ve müellifin kendine özgü ricâl anlayışı hakkında önemli veriler sunduğu anlaşılmıştır. Ayrıca müellifin kullandığı kaynaklar ve ricâl literatürüne yaptığı atıflar incelenerek, eserin hem Endülüs hem de Doğu ricâl yazımı üzerindeki etkileri ortaya konmuştur. *et-Ta'rif*'in, yalnızca *Muvatta'* râvileri hakkında değil, aynı zamanda Endülüs'te hadis bilgisinin aktarımı ve ricâl ilminin gelişimi açısından özgün katkılar sunduğu görülmüştür. Bu yönüyle makale, literatürde şimdiye dek eksik kalan bir alanı doldurmayı ve Endülüs ricâl çalışmalarına dair araştırmalara katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Ricâl Literatürü, İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, *Muvatta'*, Endülüs, 4./10. asır, Cerh-ta'dil.

Abstract: The *al-Muwaṭṭa'* of Mâlik b. Anas (d. 179/795) played a central role in the development of hadith scholarship in al-Andalus and quickly became one of the most authoritative works studied and transmitted in the region. The *Muwaṭṭa'* was recognized not only as a collection of hadith but also as a foundational legal text, embodying both Mâlik's juristic reasoning and the early development of Mâlikî jurisprudence. Its arrival in al-Andalus in the 2nd/8th century (AH/CE) and its widespread adoption in scholarly circles meant that by the 3rd /9th century (AH/CE), a diverse range of writings began to emerge around it, including commentaries, musnads, works on gharīb al-ḥadīth, and rijāl compilations devoted to the transmitters of the *Muwaṭṭa'*. These works illustrate both the continuing intellectual ties between al-Andalus and the Eastern centers of hadith and the ways in which local needs and contexts shaped a distinct Andalusian hadith culture. Within this

body of literature, biographical works on the transmitters of the *Muwatta'* occupy a particularly significant place, and although several such works are known to have been produced by Mâlikî jurists and traditionists in the third/ninth and 4th/10th centuries (AH/CE), only one has survived to the present day: Abû 'Abd Allâh Ibn al-Ḥaddâ's (d. 416/1025) *al-Ta'rif bi-man dhukira fî'l-Muwatta' min al-rijâl wa al-nisâ'*. This rare work is important not only because it is the sole extant Andalusian contribution to the genre but also because it is among the very few independent studies anywhere in the Islamic world devoted specifically to the transmitters of the *Muwatta'*. The present article begins by situating Ibn al-Ḥaddâ within his broader scholarly and social milieu, outlining his training in both al-Andalus and the East, his family's scholarly background, and the political and intellectual climate of 4th/10th-century (AH/CE) Córdoba. It then proceeds to a detailed examination of the *al-Ta'rif*, analyzing its structure, contents, and methodology, as well as the way in which Ibn al-Ḥaddâ uses and organizes his material. Particular attention is given to the biographical entries, which are classified and studied in terms of names, nisbas, transmission lines, and assessments of reliability (*jarḥ wa-ta'dîl*), alongside notes on where these transmitters appear in other hadith collections. The author's explicit references to traditions recorded in canonical sources such as al-Bukhârî and Muslim are especially noteworthy, as they reflect his concern to demonstrate the broader authority and scholarly recognition of individual transmitters. Another striking aspect of the *al-Ta'rif* is the range of sources it incorporates: Ibn al-Ḥaddâ draws not only on the knowledge transmitted within Andalusian scholarly circles but also on reports and evaluations that originated in the Eastern Islamic world, thereby producing a synthesis that reveals the channels through which hadith knowledge circulated across regions. His frequent reliance on earlier authorities when recording *jarḥ-ta'dîl* judgments illustrates the methodological limitations characteristic of his era, yet his occasional original remarks and critical observations indicate his own contribution to the field of *rijâl* studies. The findings of this study suggest that the *al-Ta'rif* should not be understood merely as a biographical compendium but rather as a window onto the intellectual practices of Andalusian hadith scholars, providing evidence for how hadith was taught, transmitted, and evaluated in the local context, and how the *Muwatta'* in particular functioned as both a textual and pedagogical cornerstone of Mâlikî scholarship. Ultimately, the *al-Ta'rif* allows us to trace the contours of the scholarly tradition that developed around the *Muwatta'* in al-Andalus, to identify the ways in which Andalusian scholars appropriated and adapted material from the East, and to assess the methodological tools they employed in their engagement with transmitters. As such, Ibn al-Ḥaddâ's work stands out as a key reference point for the study of Andalusian hadith culture and the broader *rijâl* tradition in the Islamic West. By analyzing a work that has until now received little scholarly attention in Turkish research, this article seeks to fill a significant gap and to contribute to a more nuanced understanding of both the transmission of the *Muwatta'* and the development of *rijâl* literature in al-Andalus.

Keywords: Hadith, Literature of *Rijâl*, Ibn al-Ḥaddâ, *al-Ta'rif*, *Muwatta'*, al-Andalus, the 4th/10th century (AH/CE), *Jarḥ-ta'dîl*.

Giriş

Endülüs coğrafyası, İslam kültür ve medeniyet tarihinde özgün bir yere sahiptir. 2./8. asırdan itibaren İslam topraklarının batı ucunu teşkil eden bu bölgede, dinî ilimlerin inşası ve gelişimi sürecinde Doğu İslam dünyasıyla rihleler yoluyla canlı bir etkileşim yaşanmıştır. Bu etkileşimin en önemli sahaları da hadis ve fıkıh olmuştur. Medine’de dönemin önde gelen hadis ve fıkıh alimlerinden olan Mâlik b. Enes’in (ö. 179/795) *Muvatta*’ı Endülüs’e müellifinin sağlığında ulaşmış ve kısa sürede benimsenmiştir. Asırlar boyunca Endülüs’te en çok okunan hadis metinlerinden biri haline gelmiştir. *Muvatta*’ üzerine Endülüslüler şerhler, müsnedler ve ricâl türünde pek çok eser telif etmişlerdir. Bu çalışmada ele alınacak olan, hadis ve fıkıh bilgisi yönüyle meşhur Ebû Abdullah İbnü’l-Hazzâ’nın *et-Ta’rif bi-men zükira fi’l-Muvatta’ mine’r-ricâl ve’n-nisâ* adlı eseri¹ de 4./10. asrın sonunda Endülüs’te yazılmış olup günümüze ulaşan ve *Muvatta*’da yer alan bütün râvileri kapsayan müstakil ricâl kitabı olma özelliğini korumaktadır. Aynı zamanda *Muvatta*’ üzerine şerh kaleme alan İbnü’l-Hazzâ, Doğu’da ve Endülüs’te çok sayıda hocadan istifade ederek oluşturduğu ilmî birikimi ve kaynak havuzunu ricâl eserine sistemli bir şekilde yansıtmıştır.

Endülüs ricâl literatürüne dahil olan bu çalışmanın günümüze ulaşmış olması, onu benzer örneklerden farklı ve araştırmaya değer kılmaktadır. 2002 yılında neşredilen *et-Ta’rif* hakkında bugüne kadar müstakil bir çalışmaya rastlamadık. Yine bilindiği kadarıyla Endülüs ricâl eserleri üzerine çok sayıda çalışma kaleme alınan İspanya’da da esere dair bir araştırmaya rastlanmamıştır. Yazarın ilmî kişiliğine dair ansiklopedi maddeleri dışında yapılan tek çalışma da bu makalenin yazımına başlanıldığı tarihten sonra yayımlanmıştır.² Ridayevî’nin bu çalışması İbnü’l-Hazzâ’nın hayatını dönemin siyasi, toplumsal ve kültürel bağlamına yerleştirmemiştir. Hocaları ve talebeleri ayrı başlıklarda sıralanmış, ancak bu ilişkilerin ilmî açıdan anlamı üzerinde durulmamıştır. Eserleri de sadece liste halinde verilmiş, içerikleri ve literatürdeki yeri hakkında ayrıntı sunulmamıştır. Bu nedenle söz konusu çalışma, biyografik veriler bakımından faydalı olmakla birlikte özgün katkısı sınırlıdır. İbnü’l-Hazzâ’nın ilmî kimliği, eserleri ve yaşadığı dönemin şartları ayrıntılı biçimde bu çalışmada ele alınacaktır.

Müellife dair bilgilerin ardından eserin yazılış maksadı, kaynakları ve *et-Ta’rif*’in biçimsel ve muhteva özellikleri incelenerek Endülüs ricâl literatürüne dair mevcut boşluğun giderilmesine katkı sağlanması hedeflenmektedir. Ayrıca, İbnü’l-Hazzâ’nın, günümüze ulaşmamış bazı ricâl müellifleriyle olan ilişkileri üzerinden, dönemin ricâl literatürüne

¹ Muhammed b. Yahyâ b. Ahmed et-Temîmî el-Kurtubî İbnü’l-Hazzâ, *et-Ta’rif bi-men zükira fi’l-Muvatta’ mine’r-ricâl ve’n-nisâ*.

² Hüseyin Abdullah Ridayevî, “el-Kadî İbnü’l-Hazzâ ve eseruhu’l-‘ilmî”, 46-74. Ansiklopedi maddeleri için bk. Ahmet Özel, “İbnü’l-Hazzâ”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-hazza>; Jorge Lirola Delgado, “İbn al-Ḥaḍḍā, Abū Abd Allāh”, *Biblioteca de al-Andalus*, 3:230-32.

dair kısmi bir fikir edinilmesine imkân tanınmaktadır. İbnü'l-Hazzâ'nın ilmî kişiliği ve eserin tanıtımına geçmeden önce arka plan bilgisi sunması açısından *Muvatta'*ın Endülüs'e intikali, rivayeti, 3. ve 4. asırlarda eser üzerine telif edilen literatür hakkında genel bir bilgi vermek, İbnü'l-Hazzâ öncesi Endülüs'te yazılan *Muvatta'* ricâl eserleri ve müelliflerini tanıtmak isabetli olacaktır. Böylece *et-Ta'rif*'in Endülüs'teki hadis ve ricâl çalışmaları içerisindeki yeri daha sağlıklı bir zeminde değerlendirilebilecek ve *Muvatta'* ricâlî içindeki özgün katkısı daha net bir şekilde ortaya konabilecektir.

Bu makalede, İbnü'l-Hazzâ'nın *et-Ta'rif* adlı eserinde *Muvatta'* râvilerine dair sunduğu bilgilerin değerlendirilmesinde temel olarak dokümantasyon, metin analizi ve mukayeseli değerlendirme yöntemlerinden yararlanılacaktır. Öncelikle eserdeki râvi tercemeleri içerik ve yapı bakımından gözden geçirilecek, bu biyografilerde yer verilen unsurlar tasnif edilerek sistematik biçimde incelenecektir. Ardından, müellifin kullandığı kaynaklara yapılan doğrudan ve dolaylı atıflar tespit edilerek, bu malzemenin klasik hadis ve ricâl literatüründeki benzer kayıtlarla irtibatı gösterilecektir. Ayrıca müellifin *Muvatta'* nüshaları arasında yaptığı atıflar, vecih farklılıklarına dikkat çekme biçimi ve cerh-ta'dîl ifadelerini kullanım tarzı dikkate alınarak, genel ricâl yaklaşımına dair sınırlı da olsa bazı çıkarımlarda bulunulacaktır.

1. 4./10. Asrın Sonuna Kadar Endülüs'te *Muvatta'* ve Ricâl Literatürü

İbnü'l-Hazzâ'nın *et-Ta'rif* adlı ricâl eserini doğru biçimde değerlendirebilmek için, ondan önceki dönemde Endülüs'te *Muvatta'* merkezli ilmî üretimin genel seyrini kısaca ortaya koymak gerekir. Bu bağlamda öncelikle *Muvatta'*ın Endülüs'e intikal sürecine değinilecektir. Devamında Endülüslü alimlerin esere yönelik İbnü'l-Hazzâ öncesinde en yoğun biçimde kaleme aldıkları şerh, müsned, garibü'l-hadîs ve ricâl türü eserlerden belli başlı örneklerle dair verilere kronolojik olarak yer verilecek, böylece *Muvatta'* etrafında şekillenen bu literatürün nasıl bir birikim ve yöntem anlayışı oluşturduğu ana hatlarıyla tasvir edilecektir. Bu çalışmanın sınırları çerçevesinde İbnü'l-Hazzâ'nın eserini telif ettiği ilmî ve entelektüel çevre daha iyi anlaşılacaktır.

1.1. *Muvatta'* Üzerine Endülüs'te Telif Edilen Literatüre Genel Bir Bakış

Endülüs, merkez İslam coğrafyasından uzaklığı sebebiyle fetihten sonraki ilk asırda ilmî açıdan Doğu'nun gerisinde kalmıştır.³ 2./8. asrın ortalarından itibaren pek çok Endülüslü hac veya ilim tahsili için rihleye yönelmiştir. Bu yolculuklarda uğrak merkezlerden biri olan Medine'de Mâlik b. Enes'in ilim halkalarına katılanlar hem *Muvatta'*ı hem de

³ 1./7. asrın sonuna doğru gerçekleşen fetihten sonra İber yarımadasına sahabilerin gelmediği ve buraya az sayıda tâbiinin ulaştığı bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Vasfî Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, 73-114.

onun fikhî mesâilini Endülüs'e taşımışlardır.⁴ Mâlik'in *Muvatta'*ını Endülüs'e taşıyan en meşhur isimler arasında Şebtûn lakaplı Ziyâd b. Abdurrahman el-Lahmî (ö. 193/808-809), Gazî b. Kays (ö. 199/814) ve Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö. 234/849) yer alır. Bu isimlerden en meşhuru ve bugün de *Muvatta'* denilince akla ilk gelen rivayetin sahibi Yahyâ el-Leysî'dir. Mâlik'ten *Muvatta'*ı dinleyen son öğrencilerinden biri olan Yahyâ'nın rivayeti, onun Endülüs Emevî emirleri nezdindeki otoritesinin de etkisiyle diğer *Muvatta'* rivayetlerine nispetle Endülüs'te büyük rağbet görmüş, pek çok talebesi ondan bu eseri semâ etmiştir.⁵ *Muvatta'*ın rağbet görmesinde Yahyâ'nın bu konumunun yanı sıra 3./9. asrın ortalarına kadar Endülüs'te mevcut olan tek hadis kitabı olmasının da önemli payı bulunur.⁶

Muvatta' Endülüs'te yalnızca bir hadis kitabı olarak değil, aynı zamanda fetvalarda başvurulmuş temel bir fıkıh kaynağı olarak da öne çıkmıştır. Şebtûn ve Yahyâ gibi alimler *Muvatta'*ı ezberlemelerine rağmen daha çok rey ve mesâil rivayetine yönelmiş, hadis rivayetinde aktif olmamışlardır.⁷ Buna karşılık kaynaklarda, hadisle ilgilenen tek kişinin Gazî b. Kays olduğu belirtilir.⁸ Bu durum, ilk dönemlerde *Muvatta'*ın daha çok fetva kaynağı olarak algılandığı görüşünü desteklemektedir.⁹

Endülüslü alimler *Muvatta'* üzerine şerhler, garîbü'l-hadisler, müsnedler ve ricâl eserleri telif etmişler, bu yönüyle İslam dünyasında *Muvatta'* literatürü söz konusu olduğunda ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuşlardır. Şerh literatürün ilk yoğun evresi 3./9. asırda görülmüştür. Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî'nin (ö. 238/852) *Tefsîrû garîbi'l-Muvatta'*ında

⁴ Kaynaklarda Mâlik'in Endülüslü öğrencilerinin sayısı ve kimler olduğuna dair farklı veriler bulunur. Endülüslü alimlerin biyografileri ve ilmi vasıflarını çok iyi bilen Muhammed b. Ömer b. Lübâbe (ö. 314/926) 6 kişinin *Muvatta'*ı Mâlik'ten dinlediğini belirtmiştir. Bk. Ebû'l-Velîd İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2:7-8. Kâdî İyâz ise Mâlik'ten ders alan 11 Endülüslü alimin isimlerini liste halinde vermiştir. Bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:86-88, 178-179.

⁵ Yahyâ'nın senede bir kez okuttuğu *Muvatta'*ı çok sayıda talebesinin dinlediği bilinse de fehrese türü eserlerde üç talebesi öne çıkar. Oğlu Ebû Mervân Ubeydullah b. Yahyâ (ö. 298/910), Muhammed b. Vaddâh el-Kurtubî (ö. 287/900) ve İbrahim b. Muhammed b. Bâz (ö. 273/886) Yahyâ rivayetini sonraki nesilde çok sayıda ilim talibine aktaran üç isimdir. Onların okuttuğu Yahyâ rivayeti sonraki asırlarda da yaygın bir şekilde tahammül edilmiştir. Bu rivayet tarikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hatice Nur Dalkılıç, "Endülüs'te Hadis İlmî: III.-V./IX.-XI. Asırlar" (doktora tezi), 93-105.

⁶ 3./9. asrın ikinci yarısında Bakî b. Mahled (ö. 276/889) ve Muhammed b. Vaddâh uzun yıllar süren Doğu rihlelerinin ardından Endülüs'e İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *Musannef* ve *Müsne'd* adlı eserlerini getirmişlerdir. Özellikle İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inin Endülüs'e intikali ve Bakî b. Mahled tarafından okutulması rey ezberine dayalı fıkıh anlayışına sahip bazı Kurtuba fakihlerinin tepkisine yol açmıştır. Bu tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Çavuşoğlu, "Endülüs'te Rey-Hadis Mücadelesi", 62-65; Yusuf Acar, *Endülüs Hadisçiliği ve İbn Abdilber*, 60-77.

⁷ Maribel Fierro, "El Alfaquí Beréber Yahyâ b. Yahyâ al-Laysî (m. 234/848), El Inteligente de Al-Andalus", 311-2; Çavuşoğlu, "Endülüs'te Rey-Hadis Mücadelesi", 60-61.

⁸ İbn Habîb, *Kitâbü't-Târîh*, 178.

⁹ Çavuşoğlu, "Endülüs'te Rey-Hadis Mücadelesi", 62.

garîb kelimeler tafsilatlı biçimde açıklanmış, bunun yanı sıra kimi hadislerin metinleri de özetle izah edilmiştir.¹⁰ Aynı asırda Yahyâ b. İbrahim b. Müzeyn (ö. 259/872) *Muvatta'* üzerine iki şerh kaleme almıştır. Doğu'da Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî'den (ö. 221/836) ve Mâlik'in yakın talebesi Mutarrif b. Abdullah'tan (ö. 220/835) *Muvatta'*'ı dinleyen İbn Müzeyn, farklı *Muvatta'* nüshalarına sahipti.¹¹ *el-Mustaksiyye* adlı şerhinde hadis illetlerini tahlil ettiği bilinir.¹² *Tefsîrû'l-Muvatta'*'ı ise yakın zamanda neşredilmiştir.¹³ Bu eser rivayetlere dair izahların yanında râvilerin biyografilerini, cerh-ta'dîl durumlarını ve garîb lafızların açıklamalarını da ihtiva etmektedir. İbn Müzeyn fikhî mesâilî aktarırken çoğunlukla hocalarına yönelttiği sorular üzerinden ilerlemiş; bazen hadisi tam metinle nakletmiş, bazen de özetleyerek hocasının cevabını kaydetmiştir. Bu yöntem, onun isnad vermekten çok hadisin fikhî boyutunu öne çıkardığını göstermektedir.¹⁴

4./10. asırda Endülüs'te *Muvatta'* özelinde üretken bir dönem yaşanmıştır. Ebü'l-Mutarrif el-Kanâzi'nin (ö. 413/1022) *Tefsîrû'l-Muvatta'*'ı fikhî ağırlıklı şerhlerden sayılır. Eser *Muvatta'*'daki tüm hadisleri değil, sadece bazı rivayetleri almış ve bunları da ayrıntılı biçimde açıklamamıştır. Hadislerin sıhhati konusunda önceki alimlerin görüşlerini aktarmış, râviler hakkında cerh-ta'dîl bilgisi vermiş, garîb kelimeleri açıklamıştır.¹⁵ Bu örneklerden hareketle Endülüs'te 3./9. asırda daha çok garîb kelime açıklamaları ve seçilmiş bazı hadislerle sınırlı olan *Muvatta'* şerhlerinin 4./10. asra geldiğinde farklı nüshaları bir araya getiren, râvi değerlendirmeleri ve fikhî açıklamalara yer veren nispeten daha kapsamlı eserler haline geldikleri söylenebilir.

Muvatta' üzerinde yapılan çalışmalar içinde müstakil bir gelenek haline gelen müsne-dü'l-*Muvatta'* ise *Muvatta'*'da yer alan -veya Mâlik'e nispet edilen- rivayetleri senedleriyle birlikte derleyen çalışmalardır. Ayrıca bu çalışmalarda *Muvatta'* nüshalarındaki sened ve metin farklılıkları tespit edilmiştir.¹⁶ 4./10. asırda Ahmed b. Hâlid (ö. 322/933) *Müs-nedü hadîsi'l-Muvatta'*'ında farklı *Muvatta'* nüshalarını mukayese ederek sened farklılıklarını tespit etmiştir.¹⁷ Aynı kuşakta Kasım b. Asbağ'ın (ö. 340/951) da *Müs-nedü hadîsi Mâlik* adında bir eser kaleme aldığı kayıtlıdır.¹⁸ 4./10. asırda Muhammed b. Abdullah b. Ayşûn (ö. 341/952) ve Yahyâ b. Şerâhîl el-Belensî'nin (ö. 372/982) *Kitâb fî tevcihi hadîsi Mâlik* adlı

¹⁰ Halit Özkan, "Muvatta Üzerine Yazılmış Şerhler", 56-7.

¹¹ Muhammed b. Hâris el-Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, 370.

¹² Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, 371.

¹³ Yahyâ b. İbrahim b. Müzeyn, *Tefsîrû'l-Muvatta'*.

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Müzeyn, *Tefsîrû'l-Muvatta'*, "Muhakkikin Girişi", 74-78.

¹⁵ Ebü'l-Mutarrif el-Kanâzi, *Tefsîru'l-Muvatta'*, "Muhakkikin Girişi", 1:69-95.

¹⁶ Bk. Özkan, "Muvatta Üzerine Yazılmış Şerhler", 59-60.

¹⁷ Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, 18. Bu makaledeki "3.3. Kaynakları" başlığı altında İbnü'l-Hazzâ'nın Ahmed b. Hâlid'in eserinden yaptığı atıflar sayesinde *Müs-ned*'in muhtevasına dair bilgi sahibi olunmuştur.

¹⁸ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:80.

eserlerinde farklı tarikleri kaydettikleri anlaşılmaktadır.¹⁹ Ebû Bekr es-Selîm (ö. 367/978) *Kitâbü'l-Vasl/Tevsîl limâ leyse fî'l-Muvatta'* adlı eserinde, Mâlik'e isnat edilmekle birlikte *Muvatta'*'da bulunmayan hadislerin mevsûl tariklerini toplamıştır.²⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed İbn Müferric el-Füntevrî (ö. 380/990) de müsned yazdığı bilinen meşhur alimlerdendir.²¹ Böylece Endülüs'te "Müsnedü'l-Muvatta" telifi, nüshalar arası farkları netleştiren, farklı tarikleri kaydederek *Muvatta'*'daki sened zenginliğini ortaya koyan faydalı bir alt tür haline gelmiştir. "Müsnedü'l-Muvatta" telifleri, hadislerin sened yapısını merkeze alırken, bu çabanın bir uzantısı olarak râvilerin biyografik yönünü ele alan ricâl türü çalışmalar da eş zamanlı biçimde kaleme alınmıştır. Aşağıda, bu ricâl çalışmalarının Endülüs'teki örnekleri ve öne çıkan müellifleri ele alınacaktır.

1.2. Endülüs'te *Muvatta'* Ricâli Çalışmaları

Endülüs'te *Muvatta'* üzerine kaleme alınan şerh ve müsned türü eserler dışında *Muvatta'*'da adı geçen râvilerin tanıtımına odaklanan ricâl çalışmaları da ortaya çıkmıştır. Bindiği kadarıyla 3./9. asırda ilk örneğini Yahyâ b. Müzeyn'in verdiği bu türü, 4./10. asırda Kadî İbn Müferric, Ebû Abdullah İbnü'l-Hazzâ (ö. 416/1025) ve Ebû Ömer et-Talemenkî (ö. 429/1037) gibi devrin öne çıkan alimleri yazdıkları ricâl eserleriyle devam ettirmiştir. Bu eserler arasında sadece İbnü'l-Hazzâ'nın *et-Ta'rif*'inin günümüze ulaştığı bilinmektedir. Bu başlık altında, İbnü'l-Hazzâ dışındaki müelliflerin *Muvatta'* râvileri üzerine kaleme aldıkları ricâl eserlerine dair mevcut veriler değerlendirilecektir.

Muvatta''daki râvilerin tercemelerine yer veren ricâl eserlerinin ilkinin Endülüs'te bilinebildiği kadarıyla Yahyâ b. Yahyâ'nın talebesi olan İbn Müzeyn kaleme almıştır. İbnü'l-Faradî'nin (ö. 403/1013) *Tesmiyetü ricâli'l-mezkûrine fih*²² şeklinde kaydettiği bu eseri, İbn Hayr (ö. 575/1179) *Kitâbü Ricâli'l-Muvatta'* olarak zikretmiştir.²³ Ebû Abdullah Muhammed b. Futays (ö. 319/931) eseri İbn Müzeyn'den okuyan talebeleri arasında yer alır. İbnü'l-Bâcî olarak bilinen Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Bâcî el-Lahmî (ö. 378/989), oğlu Ebû Ömer el-Bâcî (ö. 396/1006) ve Mağrib hafızı olarak bilinen İbn Abdilber en-Nemerî (ö. 463/1071) de sonraki nesillerde eseri rivayet eden meşhur simalar dandır.²⁴ İbn Müzeyn hem farklı rivayetleri elde etmesi hem de *Muvatta'* üzerine bir ricâl

¹⁹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2:83, 240.

²⁰ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 6:281.

²¹ Bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:81.

²² İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2:226. Makkarî ise *Tesmiyetü'r-ricâli'l-mezkûrine fî'l-Muvatta'* şeklinde kaydetmiştir. Bk. Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 3:168.

²³ İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehrese*, 129.

²⁴ Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, 153; İbn Hayr, *Fehrese*, 129.

eseri ve iki şerh kaleme almasından dolayı kendi döneminde *Muvatta'*ı ve şerhini en iyi bilen isim olduğu ifade edilmiştir.²⁵

İbn Müzeyn ile 3./9. asırda başlayan ricâl çalışmaları, 4./10. asırda Kadî İbn Müferric ile devam etmiştir.²⁶ Mahiyetine dair bilgi sahibi olmadığımız bu çalışması dışında Endülüs alimlerinin biyografilerini ihtiva eden muhtasar çalışmasının olduğu bilinmektedir ve Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem el-Mustansırillâh'a (350-366/961-976) ithafen kaleme alınmıştır. İbnü'l-Faradî *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* adlı eserinde hocasının bu çalışmasından istifade etmiştir.²⁷ Ayrıca Nesâî'nin (ö. 303/915) *Kitâbü'l-Esmâ ve'l-künâ* adlı eseri üzerine bir tevbîb çalışması yapmış, bu eseri İbnü'l-Faradî ve İbn Abdilber elde etmiştir.²⁸ Kasım b. Asbağ gibi hadis otoritelerinden ders alan İbn Müferric hadis hafızı ve sika sayılmış, döneminde ilmî otorite haline gelmiştir.²⁹ İbn Müferric'in *Muvatta'* için ricâl ve müsned türünde iki ayrı eser kaleme alması, bu eser üzerinde yoğunlaştığını ortaya koymaktadır.

İbn Müferric'in talebesi meşhur kıraat alimi Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Meâfirî et-Talemenkî'nin (ö. 429/1038) de *Ricâlü'l-Muvatta'* adında bir eser telif ettiği kayıtlıdır.³⁰ Hadis, fıkıh ve kıraat ilminde tahsil gören Talemenkî, Endülüs'e dönüşünün ardından Meriyye, Mürsiye ve Sarakusta (Zaragoza) gibi şehirlerde ilim halkaları kurmuş ve birçok öğrenci yetiştirmiştir.³¹ İbn Abdilber ve Hâtım b. Muhammed et-Trablusî (ö. 469/1076) onun en tanınmış talebeleri arasındadır. Talemenkî Endülüs'te hadis kitaplarının tedris faaliyetlerinde önemli rol oynayan isimler arasındaydı. *Muvatta'*,³² İbn Ebî Şeybe'nin *Müsned'i*³³ ve Bezzâr'ın (ö. 292/905) *Müsned'ini*³⁴ öğrencilere okutmuştur. Çok sayıda eserin rivayet hakkına sahip olmuş, bunların kayıtlarını telif ettiği *Fehrese*'sinde tutmuştur.³⁵ Talemenkî'nin yine *Muvatta'* üzerine eksik bir şerhi olduğu da kaynaklarda yer alır.³⁶ Bu eserlerin büyük bölümü günümüze ulaşmamış olsa da mevcudiyetlerine dair bilgiler, *Muvatta'* etrafında şekillenen ilmî faaliyetin ne denli çeşitli ve kapsamlı olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. *Muvatta'* ricâl eseri telif eden dört müellifin aynı

²⁵ Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, 371.

²⁶ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:83.

²⁷ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 1:32; Jorge Lirola Delgado, "İbn Mufarriy al-Funtawrî, Abû Abd Allâh", *BA*, 4:210.

²⁸ İbn Hayr, *Fehrese*, 267.

²⁹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2:122-24.

³⁰ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:83.

³¹ Ebü'l-Kâsım İbn Beşküvâl, *Kitâbü's-Sıla fî târîhi eimmeti'l-Endelüs*, 1:84-86; ayrıntılı bilgi için bk. Maribel Fierro, "al-Talamankî, Abû 'Umar", *BA*, 7:413-431.

³² Abdülhak b. Gâlib İbn Atıyye, *Fihrisü İbn Atıyye*, 109; Kâdî İyâz, *el-Gunye*, 30.

³³ Maribel Fierro, "La Fährasa de Ibn al-Ṭallâ", 287.

³⁴ Fierro, "La Fährasa de Ibn al-Ṭallâ", 287.

³⁵ İbn Atıyye, *Fihris*, 111; Kâdî İyâz, *el-Gunye*, 230; İbn Hayr, *Fehrese*, 528.

³⁶ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:85.

zamanda şerh ve müsned türü eserler de yazmış olmaları, Endülüs'te bu eserin geniş çaplı bir ilmî ilgiyle incelendiğini ve hadis ile fıkıh açısından önemli bir kaynak olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Bu arka planın ardından, şimdi İbnü'l-Hazzâ'nın hayatını ve ilmî kişiliğini ele almak mümkündür.

2. İbnü'l-Hazzâ'nın Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebû Abdullah İbnü'l-Hazzâ, tam adıyla Muhammed b. Yahyâ b. Ahmed et-Temîmî el-Kurtubî, 347/958 yılında Kurtuba'da dünyaya gelmiştir.³⁷ İbnü'l-Hazzâ ailesinin kökeni, Hz. Peygamber'in devecisi (hâdî) olan bir sahabiye dayandığı için asıl lakapları "İbnü'l-Haddâ"dır. Ancak, Endülüs'e gelen aile fertleri Hazzâîn (ayakkabıcılar) mahallesinde yaşadıklarından, zamanla "İbnü'l-Hazzâ" olarak anılmaya başlamışlardır. Endülüs'ün fetihinden itibaren buraya yerleşmiş Arap kabilesi olan Benî Temîm'e mensup Benü'l-Hazzâ ailesinin üyesidir. İbnü'l-Hazzâ'nın Endülüs'te yaşamış büyük dedesi Dâvûd'un Benî Ümeyye'den I. Abdurrahman'ın (138-172/756-788) mevlâsı olduğu kayıttır.³⁸

İbnü'l-Hazzâ 14 yaşında iken devrinin Mâlikî fıkıh otoritelerinden Kâdî Muhammed b. Yebkâ b. Zerb'in yanında fıkıh öğrenmeye başlamıştır.³⁹ Ahmed b. Nâbit et-Tağlibî (ö. 360/970), Ebû İsâ el-Leysî (ö. 367/977), tarihçi Ebû Bekr İbnü'l-Kûtiyye (ö. 367/977), Ebû Muhammed el-Bâcî, İbn Müferric ve Ebû Hafs Ömer b. Abdülmelik el-Havlânî (ö. 356/966) gibi dönemin önde gelen alimleri onun en çok istifade ettiği hocalarıdır. Bu süreçte hadis ve fıkıh başta olmak üzere birçok ilim dalında kendini geliştiren İbnü'l-Hazzâ, 372/982-3 yılında Doğu'ya rihle yapmıştır.⁴⁰ Kâdî İyâz'ın ayrıntılarıyla anlattığına göre İbnü'l-Hazzâ rihleye Kayravan ile başlamıştır. Burada Mâlikî fakih İbn Ebî Zeyd el-Kayravânî'nin (ö. 386/996) fıkıh bilgisinden istifade etmiştir. Sonrasında Mısır'da Ebû Muhammed Hasan b. Reşîk (ö. 370/980), Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah el-Gâfikî el-Cevherî (ö. 381/991), Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İsmail el-Mühendis (ö. 385/995), Ebû'l-Alâ Abdülvehhâb b. İsâ b. Mâhân el-Bağdâdî (ö. 387/997) ve Abdülganî b. Saîd el-Ezdî'den (ö. 409/1018) rivayette bulunmuştur. Mekke'ye gidip hac farızasını yerine getirmiş, Ebû İshâk ed-Dîneverî'den (ö. 372/982) istifade etmiştir. Kayravan, Mısır, Mekke ve Medine'de 60 civarında hocadan ilim tahsil eden İbnü'l-Hazzâ Endülüs'e dönmüş, 364/974 yılında Doğu rihlesinden dönen Ebû Muhammed Abdullah b. İbrahim el-Asîlî'den (ö. 392/1002) uzun yıllar istifade etme imkânı bulmuştur.⁴¹ İbn Zerb ve Asîlî İbnü'l-Hazzâ'nın ilmî kişiliğinin şekillenmesinde en etkili hocaları sayılabilir. İbnü'l-Hazzâ oğlu Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ olarak

³⁷ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 8:8.

³⁸ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 8:5. Soy bilgisi için bk. Delgado, "İbn al-Ḥaḍḍa, Abū Abd Allāh", *BA*, 3:231.

³⁹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 8:6.

⁴⁰ Delgado, "İbn al-Ḥaḍḍa, Abū Abd Allāh", *BA*, 3:230.

⁴¹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 8:6-7; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 2:132-134; Delgado, "İbn al-Ḥaḍḍa, Abū Abd Allāh", *BA*, 3:230-232.

bilinen Ahmed b. Muhammed et-Temîmî (ö. 476/1074) başta olmak üzere İbn Abdilber,⁴² Hâtîm b. Muhammed et-Trablusî (ö. 469/1076) ve Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Havlânî (ö. 448/1057) gibi 5./10. asrın meşhur muhaddislerine hocalık yapmıştır.⁴³

İbnü'l-Hazzâ Doğu'da ve Endülüs'te fıkhnın yanı sıra yoğun bir hadis eğitimi almıştır. Pek çok eserin rivayet hakkına sahip olmuştur. Bunların başında *Muvatta'* gelir. Yahyâ el-Leysî nüshası başta olmak üzere meşhur *Muvatta'* nüshalarının rivayet hakkını elde etmiştir.⁴⁴ Temel hadis kaynaklarından *Sahîh-i Müslim*'i Mısır'da İbn Mâhân'dan okumuş, bu rivayeti Endülüs'e döndüğünde oğlu Ebû Ömer'e okutmuştur.⁴⁵ Ebû Dâvûd'un (ö. 275/899) *Sünen*'inin İbn Dâse (ö. 346/957) ve İbnü'l-A'râbî (ö. 340/951) rivayetlerini Endülüs'e taşıyan Ebû Hafs el-Havlânî'den rivayet etmiştir.⁴⁶ Abdürrezzâk'ın (ö. 211/826-27) *Musannef*'ini hocası İbn Müferric'ten dinlemiş, oğlu Ebû Ömer'e okutmuştur.⁴⁷ Hadis eserlerinin yanı sıra ricâl literatüründen önemli eserleri de okumuştur. Ukaylî'nin (ö. 322/933) *Kitâbü'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*'ini Mekke'de Muhammed b. Ahmed el-Belhî'den (ö. 373/984) dinlemiş, Endülüs'te oğlu Ebû Ömer'e ve diğer talebelerine okutmuştur.⁴⁸ Ebû Yahyâ Zeke-riyyâ b. Yahyâ es-Sâcî'nin (ö. 307/919) *ed-Duafâ ve'l-mensûbîn ile'l-bid'a* adlı eserini İbn Müferric'ten okumuştur.⁴⁹ Yine İbn Müferric'ten İbnü'l-Cârûd'un (ö. 307/919) *Kitâbü'l-Esmâ ve'l-künâ* adlı eserini dinlemiştir.⁵⁰

Endülüs Emevîleri döneminde yaşayan İbnü'l-Hazzâ, ilmî ve siyasi anlamda devletin en güçlü devirleri sayılabilecek III. Abdurrahman (300-350/912-961) ve II. Hakem Mustansırbillâh (350-366/961-976) dönemlerine ve devletin çöküş sürecine girdiği II. Hişâm (355-399/976-1009), Âmirîler dönemine ve fitne sürecine şahit olmuştur. III. Abdurrahman ve oğlu II. Hakem dönemlerinde merkezî otoritenin tam anlamıyla sağlanmasıyla Endülüs'te ilmî gelişmeler Doğu'daki ile yarışır hale gelmiştir. Özellikle II. Hakem'in teşvikiyle çok

⁴² İbnü'l-Hazzâ, İbn Abdilber'in en çok istifade ettiği hocaları arasında yer almaz. İbn Abdilber hakkında kapsamlı bir çalışmada en fazla yararlandığı hocaları arasında İbnü'l-Hazzâ zikredilmemiştir. Bk. Yusuf Acar, *Endülüs Hadisçiliği ve İbn Abdilber*, 125-175.

⁴³ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 2:134.

⁴⁴ Fehreselerde ve tabakat eserlerinde İbnü'l-Hazzâ'nın adı *Muvatta'* tariklerinde geçmez. *et-Ta'rîf*'teki atıflardan onun farklı *Muvatta'* nüshalarını elinde bulundurduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁵ Farklı rivayet tarikleri için bk. İbn Atıyye, *Fihris*, 130; Kâdî İyâz, *el-Gunye*, 36; İbn Hayr, *Fehrese*, 139. İbn Mâhân rivayetini Endülüs'e ilk getiren ismin İbnü'l-Hazzâ olduğu öne sürülmüştür. Bk. Mustafa Öztoprak, "Endülüs Hadisçiliğinde Sahîhayn Algısı ve Doğu İslâm Dünyasıyla Karşılaştırılması", 116. Ancak İbn Mâhân rivayetinin 390 yılından önce İbnü'l-Ceyyânî (ö. 390/999) ile girdiği tespit edilmiştir. Bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâ'l-Endelüs*, 2:244.

⁴⁶ İbn Atıyye, *Fihris*, 82.

⁴⁷ Rivayet tariki için bk. İbn Hayr, *Fehrese*, 168.

⁴⁸ İbn Hayr, *Fehrese*, 262-3.

⁴⁹ İbn Hayr, *Fehrese*, 263.

⁵⁰ İbn Hayr, *Fehrese*, 267.

sayıda eser telif eden Endülüslü âlimlerin varlığının yanı sıra Doğu'ya rihle yapan alimlerin sayısının artması ve niteliğinin iyileşmesiyle birlikte Endülüs'te hadis başta olmak üzere birçok ilim dalında tedris ve telif faaliyetleri hızlanmıştır. II. Hakem'den sonra 12 yaşında tahta geçen oğlu Hişâm el-Müeyyed, Hâcib Muhammed b. Ebî Âmir'in (el-Mansûr) etkisinde kalmış, yönetimi fiilen el-Mansûr devralmıştır. Askerî başarılarıyla gücünü pekiştiren Mansûr'un ölümünden sonra yerine geçen oğullarının yönetiminde iç karışıklıklar başlamış ve 403/1012 senesinde Kurtuba, Berberî isyanlarıyla tahrip edilmiştir.⁵¹

İbnü'l-Hazzâ ve ailesinin nesiller boyu ümera ile yakın ilişkiler kurduğu ve idari görevler üstlendikleri kaynaklarda mevcuttur. Söz gelimi dedesi Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ, Emir Abdullah b. Muhammed döneminde 14 yıl boyunca imamlık yapmış, daha sonra Halife Abdurrahman en-Nâsır döneminde de bu görevini sürdürmüştür.⁵² İbnü'l-Hazzâ da yaşıt olduğu ve ortak hocalardan ders aldığı Hişâm el-Müeyyed'in biat törenine katılan isimler arasındaydı.⁵³ Hişâm'ın halifelîği döneminde Hâcib Mansûr ve ondan sonra tahta geçen oğullarına destek vermiştir. Rihleden döndükten sonra fıkıh birikimiyle kadılık, şûra üyeliği⁵⁴ ve vesâik akitçiliği⁵⁵ görevlerine getirilmiştir. İbnü'l-Hazzâ, Endülüs'te tespit edilebildiği kadarıyla altı farklı şehirde kadılık yapmış nadir âlimlerden biridir. İlk kadılığa Belensiye'de (Valencia) başlamış,⁵⁶ Beccâne (Pechina) ve İşbiliye (Sevilla) gibi önemli şehirlerde bu görevine devam etmiştir.⁵⁷ Beccâne'deki görevi sırasında, babası Yahyâ b. Ahmed 402/1012 yılında vefat etmiştir.⁵⁸ Böylece Kurtuba'yı terk etmeden önce bu şehirlerde kadılık yaptığı anlaşılmaktadır. 403/1012 senesinde Berberîlerin ayaklanmasıyla es-Sağru'l-a'lâ bölgesinde yer alan Tutîle (Tudela) ve Medînetü Sâlim (Medinaceli) gibi şehirlerde kadılık görevine devam etmiştir.⁵⁹ Hayatının son dönemini Sarakusta'da geçiren İbnü'l-Hazzâ, burada vefat etmiş ve Endülüs'e gelen tâbiîlerden Haneş b. Abdullah es-San'ânî'nin (ö. 100/718) Sarakusta'daki kabrinin yanına defnedilmiştir.⁶⁰

⁵¹ Birsell Küçüksipahioğlu, "Endülüs Emevileri", 110-119. Âmirîler dönemi ve berberî isyanları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih*, 145-62.

⁵² Delgado, "İbn al-Ḥaḍḍâ, Abū Abd Allāh", *BA*, 3:230.

⁵³ Delgado, "İbn al-Ḥaḍḍâ, Abū Abd Allāh", *BA*, 3:230.

⁵⁴ Şûra üyeliği bir diğer adıyla kadı müşavirliği Endülüs'te alimlerin üstlendiği görevlerden biriydi. Bu müşavirlerden oluşan şûra meclisi, emir ya da kadının çağrısıyla toplanır ve bazı konularda onların görüşüne başvurulurdu. Ayrıntılı bilgi için bk. Manuela Marín, "İslâm'da Şûrâ ve Endülüs Uygulaması", 111.

⁵⁵ Vesâik veya şurût, hukuki işlemlerin kayıt altına alınması ve belgelerin hazırlanma usullerini düzenleyen ilim dalıdır. Bu alanda uzman kimseler hakkında "âkidü'l-vesâik" ifadesi kullanılırdı. Ayrıntılı bilgi için bk. Fahrettin Atar, "Şurût ve Sicillât", *DİA*, 39:270.

⁵⁶ Delgado, "İbn al-Ḥaḍḍâ, Abū Abd Allāh", *BA*, 3:230.

⁵⁷ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 2:133.

⁵⁸ Delgado, "İbn al-Ḥaḍḍâ, Abū Abd Allāh", *BA*, 3:230.

⁵⁹ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 2:133; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 8:7.

⁶⁰ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 2:133.

İbnü'l-Hazzâ'nın bu denli çok sayıda görev üstlenebilmesinde hiç kuşkusuz İbn Zerb'in yanında yetişmesinin büyük payı vardır. Zira İbn Zerb yalnızca bir fakih değil, aynı zamanda öğrencilerini şûrâ ve kadılık için hazırlayan, onları ilmî ve idarî görevlerde öne çıkaran güçlü bir otoriteydi. İbnü'l-Hazzâ da onun yakın çevresinde bulunması sayesinde hem ilmî donanım kazanmış hem de idarî kadrolarda görev alacak konuma yükselmiştir.⁶¹

İbnü'l-Hazzâ hadis ilminde sened ve illetlerindeki uzmanlığıyla öne çıkar. İbn Afif (ö. 410/1019) onun hadislerin şerhini, râvi bilgisi ve kusurlarını en iyi bilenlerden olduğunu vurgulamıştır.⁶² Ebû Abdullah el-Havlânî de hocasının selef muhaddislerini hatırlatan geniş hafızası ve keskin tenkit yeteneğini öne çıkarır.⁶³ Ebû Ali el-Gassânî (ö. 498/1105) de benzer görüştedir. Ona göre İbnü'l-Hazzâ, kendi devrinde fıkıh ilminde ileri gelenlerden biriydi, farklı ilim dallarında uzmanlaşmıştı. Hadislerin tariklerini ayırt edebilir ve illetleri tespit edebilirdi.⁶⁴

Hocalığı, resmi görevleri ve siyasi istikrarsızlık sebebiyle şehir değiştirmesi dışında arta kalan zamanlarda İbnü'l-Hazzâ'nın farklı alanlarda eser telifiyle meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmada ayrıntıları verilecek *et-Ta'rif* dışında *el-İstinbât li-meânî's-sünen ve'l-ahkâm min ehâdisi'l-Muvatta'* adında 80 cüzlük *Muvatta'* şerhi olduğu kayıtlıdır.⁶⁵ Yukarıda ifade edildiği gibi İbnü'l-Hazzâ Doğu'da ve Endülüs'te çok sayıda kitabın rivayetine sahipti. Tahammül ettiği kitapların rivayet tariklerini *Fihrist*'ine kaydettiği ifade edilmektedir.⁶⁶ Endülüslü hatiplerin biyografilerini *el-Hutab ve siyerü'l-hutabâ* adında iki ciltten oluşan eserinde topladığı söylenir.⁶⁷ Oğlu Ebû Ömer babasının *el-İnbâh an esmâillâh* adında kitap yazdığını ve bu kitabıyla defnedilmeyi vasiyet ettiğini aktarır.⁶⁸ İbnü'l-Hazzâ'nın *el-Büşrâ fî tabîri'r-rü'yâ* adında rüya tabirlerine dair eserinin ise Kirmânî'nin⁶⁹ kitabının şerhi olduğu belirtilir.⁷⁰ İbnü'l-Hazzâ'nın farklı alanlarda telif ettiği bu eserler arasında, özellikle hadis ve ricâl ilimleri açısından öne çıkan çalışması *et-Ta'rif*, hem *Muvatta'* ile ilişkisi hem de Endülüs hadis geleneği içindeki yeri bakımından ayrı bir önem taşır.

⁶¹ Ridayevî, "el-Kadı İbnü'l-Hazzâ ve eseruhu'l-ilmî", 59.

⁶² Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 8:5-6.

⁶³ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 8:7.

⁶⁴ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 2:133.

⁶⁵ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 8:7.

⁶⁶ Kâdî İyâz, *el-Gunye*, 229.

⁶⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17:444.

⁶⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17:444.

⁶⁹ Kâdî İyâz *Kitâbü'l-Kirmânî* ile müellifi ve eserini açık bir biçimde zikretmemiştir. Söz konusu kitabın Abbâsiler döneminde Mehdi-Billâh (158/775–169/785) zamanında yaşadığı bilinen Ebû'l-Hasan İbrahim el-Kirmânî'nin (ö. ?) rüya tabirlerine dair meşhur eseri *Kitâbü'd-Düstûr*u olduğu söylenebilir. Bk. İlyas Çelebi, "Rüya", *DİA*, 35:308.

⁷⁰ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 8:7; Delgado, "İbn al-Hađđâ, Abû Abd Allâh", *BA*, 3:232.

Günümüze ulaşan nadir eserlerinden biri olması, onu İbnü'l-Hazzâ'nın ilmî kişiliğini anlamada temel bir kaynak konumuna getirmiştir. Bu nedenle, bu çalışmanın merkezinde yer alan *et-Ta'rif* farklı açılardan incelenmiştir.

3. Endülüs'te *Muvatta'* Ricâline Dair Bir Kaynak: *et-Ta'rif*

Çalışmanın bu kısmında *et-Ta'rif* farklı yönlerden ele alınmıştır. İlk kısımda eserin tam adı, mevcut nüshaları ve rivayet zinciri incelenmiş; ardından mukaddimesinde ortaya konulan amaç, tasnif ve yöntemler değerlendirilmiştir. Daha sonra müellifin faydalandığı temel kaynaklar ve bunlardan nasıl yararlandığı ele alınmıştır. Tercemelerin yapısı ve ricâl bilgilerinin sunulmuş tarzı ayrı bir bölümde örneklerle açıklanmıştır. Devamında, İbnü'l-Hazzâ'nın cerh-ta'dîl anlayışının hadis ilmi ve Mâlikî geleneği içindeki yeri tartışılmış; son olarak eserin sonraki literatürdeki etkisi üzerinde durulmuştur.

3.1. Eserin Adı, Nüshaları ve Rivayeti

İbnü'l-Hazzâ'nın *et-Ta'rif* adlı eseri, Muhammed İzzeddin el-Mi'yâr el-İdrîsî tarafından 2002 yılında Rabat'ta Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şu'ûnü'l-İslâmiyye neşriyatı kapsamında iki cilt ve bir inceleme cildinden oluşacak şekilde üç cilt olarak yayımlanmıştır. Bu neşir, üç yazma nüshaya dayanmaktadır. Birinci nüsha, Fas Karaviyyîn Kütüphanesi'nde bulunan ve daha önce 118 numarayla kayıtlı iken şu anda 993 numara ile kayıtlı olan yazmasıdır; tam bir nüsha olup müstensih adı ve istinsah tarihi belirtilmemektedir. İkinci yazma da aynı kütüphanede 179 numarayla kayıtlıdır; 674/1275-6 yılına tarihlenen bu nüsha eksik olup fiziksel olarak kötü durumdadır. Üçüncü yazma ise Rabat'taki el-Hizânetü'l-Haseniyye'de bulunan numarasız nüshasıdır; bu nüsha da eksik olup müstensih adı ve istinsah tarihi kaydedilmemiştir.⁷¹

İbnü'l-Hazzâ'nın eserinin tam adı, yazma nüshasının ilk varakında yazıldığı gibi, içeriğini en kapsamlı şekilde yansıtan biçimiyle *Kitâbü't-Ta'rif bi-men zükira fî Kitâbi Muvatta'i Mâlik bin Enes bin Mâlik bin Ebî Âmir el-Asbahî radiyallahu 'anhü min esmâi'r-ricâl ve'n-nisâi, râviyen ve merviyen 'anhum radiyallahu 'anhum* şeklindedir.⁷² İbnü'l-Hazzâ'nın biyografisini veren veya esere atıf yapan kaynaklarda farklı şekillerde kitaba referans vardır. İbn Beşküvâl (ö. 578/1183) ve İbn Ubeydullah el-Hacrî (ö. 591/1195) eserin adını *Kitâbü't-Ta'rif bi-men zükira fî Muvatta'i Mâlik bin Enes min er-ricâl ve'n-nisâ* şeklinde vermişlerdir.⁷³ Kâdî İyâz ve İbn Hayr ise *Kitâbü't-Ta'rif bi-ricâli'l-Muvatta'* olarak kaydetmiştir.⁷⁴ *Muvatta'* üzerine ricâl kitabı yazan İbn Hacer (ö. 852/1449) ve Süyûtî (ö. 911/1505) ise

⁷¹ Delgado, "İbn al-Haḍḍa, Abū Abd Allāh", BA, 3:232.

⁷² İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, "Mukakkikin Girişi", 1:392.

⁷³ İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, 2:133; İbn Ubeydullah el-Hacrî, *Cüzey'ün min Fihristi Ebî Muhammed Abdillâh el-Hacrî es-Sebtî*, 108.

⁷⁴ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 8:7; İbn Hayr, *Fehrese*, 130.

esere atf yaparken *Ricâlü'l-Muvatta'* ismini tercih etmişlerdir.⁷⁵ Bu bilgilerden hareketle, Hacı ve İbn Hayr gibi fehrese yazan ve zaman bakımından eserin yazıldığı döneme yakın yaşayan isimlerin kayıtları, yazma nüshanın ilk varakında yer alan uzun başlığa yakın bir başlık kullandıklarını göstermektedir. Buna karşılık, İbn Hacer ve Süyûtî gibi daha geç dönemde yaşamış müelliflerin, muhtevayı yansıtmak biçimde kısaltılmış bir adla eseri anadıkları anlaşılmaktadır. Endülüs'te yazılan fehreselerdeki kayıtlar, yazmadaki ilk varakta yer alan ismi desteklese de müellifin bizzat eserine bu adı verdiği kesin olarak söylenebilir. Müellifin mukaddimede "*Muvatta'*"daki isimleri tanıttığım bu kitap" ifadesinden hareketle, yazma nüshanın ilk varığında görülen uzun başlığın müstensih veya sonraki râviler tarafından oluşturulmuş bir isimlendirme olması da muhtemeldir.

İbnü'l-Hazzâ, eseri telif ettikten sonra talebelerine aktarmıştır. Ancak fehrese ve mu'cemlerdeki kayıtlardan sadece iki önemli talebesinin rivayet zincirine rastlanmaktadır. Oğlu Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ, babasından okuduğu eseri İbnü's-Saffâr olarak bilinen Ebû'l-Hasan Yûnus b. Muhammed b. Muğis'e (ö. 532/1137) aktarmış, İbnü's-Saffâr'dan da İbn Hayr ve İbn Ubeydullah nakletmiştir.⁷⁶ İbnü'l-Hazzâ'nın diğer talebesi Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Havlânî de oğlu Ahmed b. Muhammed el-Havlânî'ye (ö. 508/1115) eseri okutmuştur.⁷⁷ Oğlu Ahmed'den de eseri Fas'ta yaşayan ve Endülüs'e rihle yapan Abdüssamed b. Saîd el-Kinânî nakletmiştir.⁷⁸ Her ne kadar bugünkü mevcut nüshaların kime ait olduğu bilinmese de Kuzey Afrika'ya eseri taşıyanlardan birinin Havlânî'nin talebesi Kinânî olduğu anlaşılmaktadır.

3.2. *et-Ta'rif*'in Mukaddimesi

et-Ta'rif'in baş kısmında İbnü'l-Hazzâ kitabın amacı, kapsamı ve tercemelerdeki tasnif yöntemini açıkladığı kısa bir mukaddime yazmıştır. İbnü'l-Hazzâ öncelikle *Muvatta'*'da zikredilen erkek ve kadın râvilerden sahabe, tâbiîn ve sonraki tabakalardaki meşhur ve meçhul kimseleri alfabetik sıralayarak tanıttığını belirtmiştir. Devamında râvileri tasnif yöntemini daha da ayrıntılandırarak erkekleri ve kadınları ayrı bölümlerde⁷⁹ *elif* harfi ile başlayan râvilerden *yâ* harfi ile başlayan râvilere doğru sıraladığını ifade etmiştir. Yalnızca künyesiyle tanınan şahsiyetler, ayrı bir bölümde alfabetik olarak toplanmış;⁸⁰ bu sayede *Muvatta'*'da ismi verilmeden künyesiyle atf yapılan râvilerin tespiti kolaylaştırılmıştır.⁸¹

⁷⁵ İbn Hacer, *Ta'cîlü'l-menfa'a*, 1:525; Celâleddîn es-Süyûtî, *İsâfü'l-mübettâ bi-ricâli'l-Muvatta'*, 7.

⁷⁶ İbn Hayr, *Fehrese*, 130; İbn Ubeydullah, *Cüzey*, 108.

⁷⁷ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*, 3:257.

⁷⁸ İbnü'l-Ebbâr, *el-Mu'cem fi Ashâbi'l-Kadı es-Sadeî*, 332.

⁷⁹ Hanım râvilerin bölümü için bk. İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 3:727-793.

⁸⁰ Künyesiyle bilinenlere açtığı başlık için bk. İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 3:673-704.

⁸¹ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:3-4.

Müellif bununla yetinmemiş, kabile nisbesiyle bilinenleri,⁸² baba-dede isimleriyle tanınanları,⁸³ bedenî engel veya hastalıklarıyla meşhur olmuş râvileri de ayrı ayrı başlıklar altında toplamış, ayrıca *Muvatta*’da “racül” gibi meçhul olarak zikredilen râvilere özel bir bölüm tahsis etmiştir.⁸⁴ Eserin sonuna ise hakkında cerh-ta’dîl değerlendirmesi bulunan râvileri içeren bir bölüm eklemiştir;⁸⁵ böylece okuyucunun râvinin güvenilirliği hususunda ilk bakışta fikir edinebilmesini hedeflemiştir.⁸⁶

İbnü'l-Hazzâ, yaptığı tasnifle eserini farklı kaynaklarda dağınık halde bulunan bilgileri bir araya getiren kapsamlı bir müracaat kitabı haline getirmek istediğini vurgular. Ona göre, ilgili bilgilerin farklı kaynaklarda dağılmış bulunması büyük bir emek ve zaman kaybına sebep olmaktadır. *et-Ta'rif* ise bu dağınıklığı gidererek ilim taliplerinin bilgiye tek bir kaynaktan kolay ulaşılır olmasını sağlamaktadır. Kendisinin eserinden çokça istifade ettiğini, onu okuyanların da eserden faydalanacağını belirtir. Son olarak mukaddimesinde dua ve eserinin faydalı bir ilim kaynağı olması yönünde temennilerine yer verir.⁸⁷

İbnü'l-Hazzâ eserinin muhtevasına, tasnifine ve yöntemine dair yaptığı açıklama ile okuyucuyu önden bilgilendirmiştir ve bu mukaddimesi de günümüzdeki nüshalarında zarar görmeden yer almıştır. Eser ile *Muvatta*’senedlerinde geçen râvilere dair okurlarının başvurabileceği, düzenli ve kapsamlı bir kaynak oluşturma amacının güdüldüğü açıkça anlaşılmaktadır. En çok okunan kitabın *Muvatta*’ olduğu Endülüs’te böyle bir amaç oldukça anlamlıdır. Mukaddime ile dikkat çeken bir husus ise kitabın herhangi bir devlet yöneticisine ithafen yazıldığına dair bilginin olmamasıdır. 4./10. asırda telif edilen bazı ricâl eserlerin halifelerin isteği, teşviki ya da alimin kendi tercihi ile devlet adamlarına ithafen yazıldığı bilinmektedir.⁸⁸ Başa geçen her yöneticiyle yakın ilişkileri bulunan İbnü'l-Hazzâ’nın böyle bir bilgiye yer vermemesi dikkat çekmektedir.

3.3. Kaynakları

İbnü'l-Hazzâ’nın *et-Ta'rif*’te kullandığı malzeme, yalnızca Endülüs’teki yerel kaynaklardan ibaret değildir. 3./9. ve 4./10. asırlarda Doğu İslam dünyasında telif edilen eserlerin bir bölümü, farklı dönemlerde Doğu’ya rihle yapan Endülüslü alimler aracılığıyla

⁸² İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 3:663-668.

⁸³ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 3:653-661. İbnü'l-Hazzâ mukaddimedede anne ismiyle tanınanlar için de ayrı bir başlık açtığını zikretmemiştir. Bu bölüm için bk. İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 3:670.

⁸⁴ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 3:705-722.

⁸⁵ Sika râvilere ayrılan başlık için bk. İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 3:723-6. Hakkında herhangi bir cerh kaydı bulunan râvilere ayrılan bölüm için bk. İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 3:795-813.

⁸⁶ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:4.

⁸⁷ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:4.

⁸⁸ María Luisa Ávila, “El Género Biográfico en al-Andalus”, 42.

bölgeye taşınmış ve burada dolaşıma girmiştir. Halîfe b. Hayyât (ö. 240/854-5),⁸⁹ Buhârî (ö. 256/870),⁹⁰ İbn Ebî Hayseme (ö. 279/892-3)⁹¹ ve Ebû Ca'fer el-Ukaylî⁹² gibi önemli muhad-dislerin *tabakat*, *târîh* ve *du'afâ* türü eserleri, çeşitli dönemlerde Doğu'ya rihle yapan Endülüslü alimler aracılığıyla bölgeye getirilmiştir. Bu eserleri Endülüs'e taşıyanlar arasında Bakî b. Mahled, Kasım b. Asbağ, Ahmed b. Hâlid, İbnü'd-Debbâğ, İbnü'l-Hazzâ ve İbn Müferric gibi önde gelen alimler yer almakta; bu durum Endülüs'te hadis ricâlî alanında oluşan erken dönem birikimin genişliğini ve çeşitliliğini göstermektedir. Ayrıca Endülüs'te hadis rivayeti ve râvi değerlendirmesiyle ilgili alanlarda kullanılan temel kaynakların çeşitlendiğini ve bölgedeki hadis faaliyetlerinin bu tür eserlere dayalı olarak sürdürüldüğünü göstermektedir.

Doğu'da ve Endülüs'te çok sayıda alimden hadis, fıkıh, *tabakat* ve *Muvatta'* üzerine yazılan pek çok eseri elde eden İbnü'l-Hazzâ, bunlardan hareketle *et-Ta'rif*i telif etmiştir. Bu kaynakların başında *Muvatta'* rivayetleri gelmektedir. Neredeyse tüm *Muvatta'* nüshalarına eserde atıf bulunmaktadır. Bunlardan en çok zikredilenlerinin İbnü'l-Kasım⁹³ Yahyâ b. Abdullah b. Bükeyr (ö. 231/845),⁹⁴ Ka'nebî,⁹⁵ Abdullah b. Vehb (ö. 197/813)⁹⁶ ve Eşheb b. Abdülaziz el-Kaysî'nin (ö. 204/820)⁹⁷ rivayetleri olduğu yapılan taramalarla belirlenmiştir. Yahyâ rivayeti ile diğer rivayetler arasında lafız birliği ve farklılığı bulunması veya farklı vecihlerle nakledilmesi söz konusu olduğunda nüsha sahiplerinin ismi verilerek kaydedilmiştir. Temel hadis eserlerinden *Sahîhayn*, Ebû Dâvûd⁹⁸ ve Nesâî'nin *Sünen*'i⁹⁹ ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inden¹⁰⁰ istifade edilmiştir.¹⁰¹ İbn Ebî Şeybe'nin

⁸⁹ Halîfe'nin *Târîh* ve *Tabakat* adlı eserlerini Bakî b. Mahled Doğu'da bizzat kendisinden dinlemiştir. Bk. İbn Atıyye, *Fihris*, 90.

⁹⁰ Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'i Endülüs'e İbn Müferric ile girmiştir. Bk. İbn Hayr, *Fehrese*, 257. Onun *ed-Duafâ* adlı eserini İbnü'd-Debbâğ Endülüs'e getirmiştir. Bk. İbn Hayr, *Fehrese*, 259.

⁹¹ İbn Ebî Hayseme'nin *et-Târîh*'ini Kasım b. Asbağ Endülüs'e getirmiştir. Rivayet tarikleri için bk. İbn Atıyye, *Fihris*, 88; İbn Hayr, *Fehrese*, 258.

⁹² Ukaylî'nin *Kitâbü'd-Duafâ ve'l-metrûkin*'i İbnü'l-Ceyyânî ve İbnü'l-Hazzâ tarafından Endülüs'te nakledilmiştir. Bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2:244; İbn Hayr, *Fehrese*, 262-3.

⁹³ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:77, 321; 3:555, 565, 654, 683, 800.

⁹⁴ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:35, 168, 201, 215, 227, 233, 262, 369, 421; 3:473, 555, 565, 654, 683.

⁹⁵ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:77, 138, 156, 168, 375, 382; 3:566, 594, 646.

⁹⁶ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:10, 67, 138, 250, 324, 376, 385, 388; 3:559, 561, 646.

⁹⁷ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:179, 206, 367.

⁹⁸ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:119.

⁹⁹ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:98, 351, 384, 436.

¹⁰⁰ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:260, 370.

¹⁰¹ Bu kaynaklar dışında Tirmizî'nin *Sünen*'inin ise İbnü'l-Hazzâ'nın sağlığında, 388 yılından önce İbnü'l-Ceyyânî eliyle Endülüs'e intikal ettiği kayıtlıdır. Bk. Acar, *Endülüs Hadisçiliği ve İbn Abdilber*, 38-40. Ancak *Sünen*'in Endülüs'te sınırlı bir çevrede okunduğu bilinmektedir. Dolayısıyla İbnü'l-Hazzâ'nın eserin rivayet hakkına sahip olmaması muhtemeldir.

*Musannefi*¹⁰² ve *Müsned*¹⁰³ ile Abdürrezzâk'ın *Musannefi*¹⁰⁴ de İbnü'l-Hazzâ'nın başvurduğu hadis kitaplarındandır. Biyografilerde, bir râviye ait hadislerin Buhârî ve Müslim'de yer alıp almadığına dair bilgiler bilhassa belirtilmiştir.

Tabakat eserleri de *et-Ta'rif*'in kaynakları arasında büyük yekûn tutar. Buhârî'nin *et-Târihü'l-kebîr*'i müellifin en çok müracaat ettiği eser olup, neredeyse her tercemede ona dayalı nakiller görülür.¹⁰⁵ İbn Ebî Hayseme'nin *Târih*¹⁰⁶ ve *Muvatta'* ricâl çalışmalarından Ebû Bekr Muhammed b. Abdurrahim el-Berkî'nin (ö. 270/883) *Kitâbü't-Ta'rif fi ricâli'l-Muvatta' ve gayrihim*¹⁰⁷ pek çok biyografide göze çarpar. Vâkıdî'den (ö. 207/823)¹⁰⁸ ve Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî'den (ö. 310/923)¹⁰⁹ ise nadiren nakil yapılmıştır. Râvilerin güvenilirliğine dair İbnü'l-Hazzâ'nın en çok itibar ettiği münekkitler arasında Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/814), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Ahmed b. Hanbel ve Buhârî sayılabilir.

İbnü'l-Hazzâ'nın eserinde yazılı kaynakların yanı sıra sözlü kaynaklardan da yararlandığı anlaşılmaktadır. Doğu'da görüştüğü hocalarının ders esnasında verdiği bilgileri eserine kaydetmiştir. Dolayısıyla Mısır'daki hocaları Ezdî,¹¹⁰ Cevherî¹¹¹ ve Ebü'l-Kasım el-Hüseyn b. Abdullah el-Usmânî (ö. ?) bu isimlere örnektir. Onların hem eserlerinden hem de ders esnasındaki verdiği bilgilerden kitabın yazımında istifade etmiştir. İbnü'l-Hazzâ, hakkında ayrıntılı bilgi bulunmayan Usmânî'nin adını eserinde yaklaşık kırk yerde zikreder.¹¹² İbnü'l-Hazzâ'nın, hocasının derslerinde aktardığı bilgileri özellikle sahabe biyografilerinde kullanması dikkat çekicidir. Bu durum, hiçbir kaynakta açıkça zikredilmese de Usmânî'nin sahabe ricâline dair bir eser kaleme almış veya bu konuda mevcut bir eseri ders halkasında okutmuş olabileceğini düşündürmektedir. Usmânî'nin *Muvatta'* üzerine

¹⁰² İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:34, 47, 92, 163, 302, 435; 3:615, 749.

¹⁰³ Bk. İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:346.

¹⁰⁴ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:26, 107, 179; 3:591, 651, 708.

¹⁰⁵ Bazı biyografilerde "Buhârî *Târih*'inde zikretti" gibi açık ifadelerle bilgileri naklettiği görülür örnek için bk. İbnü'l-Hazzâ, 2:221. Çoğunlukla eserine atıfta bulunmadan "Buhârî şöyle dedi: ..." diyerek nakil yapar. Örnekler için bk. 2:222, 223

¹⁰⁶ Örnekler için bk. İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:12, 24, 45, 64, 138, 187, 192, 213, 365, 382; 3:569, 570, 630, 680, 805.

¹⁰⁷ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:52, 58, 63, 99, 227, 331, 343, 396, 428, 434, 445; 3:476, 479, 488, 558, 565, 647, 675, 712, 738, 753.

¹⁰⁸ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:28, 53, 70, 160, 222; 3:577, 715.

¹⁰⁹ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:6, 55, 95, 246, 442; 3:515, 630.

¹¹⁰ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:8, 54, 107, 164, 175, 278, 355, 375, 407, 428.

¹¹¹ Örnekler için bk. İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:75, 97, 123, 162, 207, 211, 215, 306, 386, 400; 3:468, 471, 490, 538, 600, 744.

¹¹² Örnekler için bk. İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:49, 255, 263, 277, 293; 3:454, 538, 552, 571, 611, 667, 696, 718, 747.

garîbü'l-hadîs türünde bir eser kaleme aldığı¹¹³ ve Cevherî'nin hocası olduğu bilinmekle birlikte,¹¹⁴ hayatına dair başka bilgiye rastlanmamaktadır. Öte yandan İbnü'l-Hazzâ aracılığıyla Usmânî'nin sahabeye dair nakilleri hem Endülüs'e ulaşmış hem de *et-Ta'rif*'te bir kısmı kaydedilmiş ve görünür hale gelmiştir.

İbnü'l-Hazzâ kendi zamanına kadar *Muvatta'* üzerine yapılan çalışmalardan önemli ölçüde istifade etmiştir. Bunlar *Muvatta'* üzerine yazılan ricâl eserlerinin yanı sıra *Muvatta'* müsnedleridir. En çok zikredilen isimler Endülüslü Ahmed b. Hâlid¹¹⁵ ve Cevherî'dir. Müellif, her ikisinin *Müsnedü'l-Muvatta'* eserlerinden hareketle *Muvatta'* nüshalarındaki rivayet farklılıklarına dikkat çekmektedir. Söz gelimi İbrahim b. Abdullah b. Huneyn'in biyografisinde *Muvatta'*'da zikredilen hadisin nüshalar arasındaki farklılıkları ayrıntılı bir şekilde verilmiştir:

Mâlik, Nâfi' → İbrahim b. Abdullah b. Huneyn → babası → Ali b. Ebî Tâlib isna-
dıyla rivayet etmiştir.

Ali (r.a.) şöyle demiştir: "Resûlullah rûkûda Kur'an okumayı yasakladı."¹¹⁶

İbnü'l-Hazzâ: "Mâlik'in ashabının çoğu böyle aktarmıştır. İsnadın aslı böyledir, bunun dışındakiler râvilerin vehmidir.

Ahmed b. Hâlid'in aktardığına göre, Ka'nebî'nin rivayet ettiği nüshada *Kitâbü'l-Câmi'*'de hadis "İbrahim → babası → Ali" senediyle gelirken, aynı rivayet *Kitâbü's-Salat'*'ta "İbrahim → Ali" şeklinde, "babası" zikredilmeksizin kaydedilmiştir.

Ahmed b. Hâlid, İbnü'l-Kâsım nüshasında hadisi "İbrahim → babası → Ali" şeklinde bulduğunu belirtir. Ayrıca Ebü'l-Kâsım b. el-Cevherî de İbnü'l-Kâsım'ın Mâlik'ten rivayetini aynı şekilde nakletmiş ve Mâlik'ten gelen rivayetlerde herhangi bir ihtilaf zikretmemiştir.¹¹⁷

Örneğe bakıldığında hadisin *Muvatta'* nüshalarındaki sened farklılıklarının ayrıntılı bir şekilde verildiği görülmektedir. Öncelikle Yahyâ el-Leysî rivayetinde kaydedildiği şekliyle hadis verilmiştir. İbnü'l-Hazzâ burada önce kendi tespitini zikretmiş, ardından iki müsnedden hareketle görüşünü desteklemiştir. Ahmed b. Hâlid nüsha sahibi Ka'nebî'nin bu hadisi *Muvatta'*'daki farklı bölümlerde nasıl kaydettiğini zikrederek her türlü ayrıntıyı vermiştir. Her üç isim de farklı *Muvatta'* nüshalarını karşılaştırarak senedin doğru şeklini tespit etmeye çalışmıştır. İbnü'l-Hazzâ'nın nüshalar arasındaki farklılıkta ayrıntıları verirken Ahmed b. Hâlid'in *Müsned'*ine başvurması da bu kayıp eserin içeriği hakkında bilgi sahibi olunmasına imkân tanımaktadır.

¹¹³ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:83.

¹¹⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16:435-436.

¹¹⁵ Ahmed'in *Müsnedü'l-Muvatta'*'ına yapılan örnek atıflar için bk. İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:8-9, 52, 68, 229, 276, 389, 420-21, 432; 3:481, 543, 581, 591, 614, 659, 689.

¹¹⁶ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta': Rivayetu Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî el-Endelüsî*, "Salat", 28.

¹¹⁷ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:8-9.

İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*'te yalnızca *Muvatta'* ricâline dair biyografik bilgilerle yetinmemiş, aynı zamanda râviler hakkında Mâlikî fıkıh geleneğinde otorite kabul edilen Sahnûn'un görüşlerine ve rivayetlerine de yer vermiştir. Müellif, okuduğu çok sayıda fıkıh kitabı arasında özellikle Kayravanlı Sahnûn'un (ö. 240/854) *el-Müdevvene*'sinden yararlanmışır. *et-Ta'rif*'te, Sahnûn'un belirli râviler hakkında sorulan sorulara verdiği cevapları kaydetmiştir.¹¹⁸ Örneğin, Sevr b. Zeyd'in kaderî olmakla itham edilmesi üzerine Sahnûn'un verdiği açıklamayı nakletmiştir.¹¹⁹ Ayrıca bazı râvilerin hadislerinin *el-Müdevvene*'de geçtiğini özellikle belirtmiştir.¹²⁰ Sahnûn'un bizzat rivayet ettiği hadisler de kaydedilmiştir.¹²¹ Endülüslü ve Kayravanlı fakihler dışında Iraklı Mâlikî fakihlerden Kadı İsmail b. İshak'a (ö. 282/896) da atıflar bulunmaktadır.¹²² Bu kayıtlar, İbnü'l-Hazzâ'nın biyografik bilgileri fıkıh literatürüyle birlikte kullanmaya çalıştığını göstermektedir. Özellikle Mâlikî otoritelerin görüşlerine dayanarak râvilerin güvenilirliği ve rivayetlerinin durumu hakkında bilgi vermeyi amaçladığı anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Hazzâ'nın *et-Ta'rif* adlı eseri, kullandığı kaynakların çeşitliliğiyle hem müellifin ilmî birikimini hem de Endülüs'te hadis alanındaki faaliyetlerin düzeyini göstermektedir. Doğu İslam dünyasından uzak bir bölgede yazılmış olmasına rağmen eser, *Muvatta'* rivayetleri başta olmak üzere temel hadis kitapları, tabakat eserleri, Mâlikî fıkıh kaynakları ve doğrudan hocalarından alınan bilgiler gibi farklı türden kaynaklara dayanmaktadır. Özellikle Mısır'daki hocalarından aldığı bilgilerle eseri zenginleştirmesi, Endülüs'te doğu merkezli hadis bilgisinin nasıl aktarıldığını göstermesi açısından önemlidir. Bugün yalnızca mu'cemler, fehreseler ve ricâl kitapları aracılığıyla hakkında sınırlı bilgi edinebildiğimiz bazı hadis kaynaklarının Endülüs'te ne ölçüde bilindiği veya kullanıldığı, *et-Ta'rif*'in içeriği üzerinden kısmen de olsa izlenebilmektedir. Bu yönüyle eser, Endülüs'te hadis literatürüne hangi kaynaklar üzerinden ulaşıldığını ve bu bilgilerin nasıl aktarıldığını görmek açısından önemli bir imkân sağlamaktadır.

3.4. Terceme Yapısı ve Ricâl Bilgisinin Sunumu

Muhakkikin kapsamlı çalışmasının yer aldığı ilk ciltle beraber üç cilt olarak basılan *et-Ta'rif* dört cüzden ibarettir. İlk üç cüz, ismi ile senedlerde zikredilen ve kimliği açıkça bilinen erkek râvilerle hasredilmiştir. Birinci cüz, “elif” harfiyle başlayan ve “mîm” harfiyle sona eren 204 râvinin biyografisini ihtiva etmektedir. İkinci cüz, yalnızca “mîm” harfiyle başlayan 212 ricâle tahsis edilmiştir. Üçüncü cüz, “ayn” harfiyle devam eden ve isim esaslı olarak tertip edilen 197 râvinin tercemeleriyle tamamlanmaktadır. Dördüncü

¹¹⁸ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:52.

¹¹⁹ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:63.

¹²⁰ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 3:469.

¹²¹ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 3:712.

¹²² İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:97, 410; 3:472, 488, 685, 742.

cüzde künyesiyle tanınan, künyesine nispet edilen, kabile nisbesiyle bilinenler, baba-dede adıyla tanınanlar, hakkında cerh ve ta'dîl değerlendirmeleri bulunanlar, bedenî engeli olanlar ve hanım râviler ayrı ayrı başlıklarda toplanmıştır. 270 râvinin tercemesinin yer aldığı bu cüzde kimliği tespit edilen râvilerin ilk üç cüzde biyografilerinin geçtiği yere müellif tarafından atıf yapılmıştır. Dolayısıyla bir râvinin tercemesi iki farklı başlık altında geçtiğinden terceme numaralarında tekrarlar bulunmaktadır. Tekrarlarla birlikte eserdeki biyografi sayısı 886'dır. Ayrıca bu biyografilerde, senedlerde yer alan sahabe, tâbiîn ve tebeü't-tâbiîn tabakasına mensup râvilerin yanı sıra, hadis rivayetiyle doğrudan ilgisi bulunmamakla birlikte *Muvatta'*'daki hadislerde adı geçen sahabilere de yer verilmiştir.

Râvilerin biyografileri, Mağrib geleneğine has alfabetik düzen esas alınarak sıralanmıştır. Bu dizilimde, biyografiler baş harflerine göre alfabetik sıraya konulmuş olmakla birlikte, ikinci harf itibarıyla aynı hassasiyet korunmamıştır. Mesela Üseyd ve Üseyr isimli râvilerin tercemelerinin arasına Eflah isimli râvilerin biyografisi yazılmıştır. Dördüncü cüzde yer alan hanım râvilerin olduğu bölümde de aynı düzen gözetilmiştir. Ancak bu cüzde yer alan isimleriyle bilinmeyen râvilerin yer aldıkları bazı bölümlerde alfabetik sistem bulunmamaktadır. Tercemelerin taksimi ve düzenine dair bilgi verdikten sonra biyografilerin ihtiva ettiği ricâl bilgisi hakkında bilgi verilecektir. Bu bilgiler her zaman aynı sıra ile ve eksiksiz biçimde tüm biyografilerde yer almamaktadır. İbnü'l-Hazzâ'nın biyografilerde gözettiği genel tutumu şu şekilde özetlenebilir:

Tercemenin başında şahsın adı verilmiş; kimi zaman yalnızca ismiyle, bazen de birkaç nesil geriye gidilerek tam adıyla kaydedilmiştir.¹²³ Râvinin ismi Resûlullah (s.a.s.) tarafından konulmuşsa bu belirtilmiştir.¹²⁴ Ardından, aynı şahsın künyesi ve nesebe dair veriler gelir; tek bir nisbe ile yetinilen kısa kayıtların yanında kabile, kabile alt kolu ve şehir nisbesini beraber içeren daha ayrıntılı bilgi de verilmiştir.¹²⁵ Nesep bilgisiyle bağlantılı olarak velâ veya itâk mahiyeti taşıyan kayıtları eklenmiştir.¹²⁶ Annenin adı veya süttannenin kimliği gibi bilgiler yer yer kaydedilmiş;¹²⁷ yine akrabalık çerçevesi içinde eş, baba, kardeş, çocuk, amca veya dayı gibi ilişkiler de zikredilerek râvinin kimliği daha net ortaya konmuştur.¹²⁸ Müellif, râvinin kimliğine dair bilgileri verdikten sonra ilmî durumunu özetleyen sıfatlar ile ahlaki ve bedensel durumlara ilişkin nitelermelere zaman zaman yer vermiştir.¹²⁹ Râvinin mesleği ve toplum içindeki görevi de kaydedilmiş; ticaret,

¹²³ Örneğin Hârîce b. Zeyd'in biyografisinde sekiz kuşak öncesine dair soy bilgisini verilmiştir. Bk. İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:126.

¹²⁴ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:28, 196, 210, 392.

¹²⁵ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:23, 217; 3:476, 483.

¹²⁶ Bk. İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:383.

¹²⁷ Örnekler için bk. İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:19, 22, 42, 67, 72, 373, 387, 390.

¹²⁸ Örnekler için bk. İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:62, 93, 153, 173, 191, 221, 224, 249, 254, 348; 3:791.

¹²⁹ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:68.

ziraat ya da zanaat gibi geçim kaynakları yanında müezzinlik, kadılık, hatiplik görevleri varsa belirtilmiştir.¹³⁰ Müellifin sınırlı yer ayırdığı doğum tarihi ancak istisnâî durumlarda kaydedilirken,¹³¹ vefat tarihi hemen her tercemede yer almıştır. Râvi veba, kıtlık veya bir savaş nedeniyle vefat etmişse bu durum belirtilmiş¹³² ve vefat tarihi ve yeri ile ilgili rivayet farklılıkları da aktarılmıştır.¹³³ Vefat tarihi tam olarak belli değilse hangi halife döneminde vefat ettiği kaydedilmiştir.¹³⁴

Müellif daha sonra râvinin *Muvatta'* da geçen hadis(ler)ine yer verir. Böylece râvinin hadisin metninde mi senedinde mi geçtiği anlaşılmış olur. Bazen hangi babta zikredildiği de açıklanır. Eğer hadis, Buhârî ve(ya) Müslim'in *Sahîh* adlı eserlerinde bulunuyorsa bu durum zikredilir.¹³⁵ İbnü'l-Hazzâ'nın aynı hadisi her iki müellifin eserine alıp almadığına dair bilgi vermesi *Muvatta'*daki hadisin sıhhatini pekiştirmek istemesini düşündürülebilir. 4./10. asrın ikinci yarısında Endülüs'e intikal eden bu iki eserin¹³⁶ uzun süre geçmeden burada otorite kazandığının da bir göstergesidir.

İbnü'l-Hazzâ, bir râvinin hadis(ler)inin *Muvatta'* nüshalarında farklı tarikler veya lafızlarla yer alması durumunda, bu rivayet farklılıklarını da kaydetmiştir. Nüsha sahibinin adını zikretmeksizin bir hadisi aktardığında, genellikle Yahyâ rivayetindeki şekliyle nakletmiştir. Diğer *Muvatta'* nüshalarında da söz konusu hadis Yahyâ nüshasındaki şekliyle rivayet edilmişse, bunu ayrıca belirtmiştir.¹³⁷ Lafız farklılıkları bulunduğu yahut aynı hadis başka bir tarikle nakledilmişse, bu hususları da açıkça kayda geçirmiştir. Söz gelimi Rebî b. Hâris el-Müzenî'nin (ö. 62/681) biyografisinde Mâlik, Rebîa b. Ebî Abdurrahmân'dan ve onların bazı alimlerinden, Resûlullah'ın Bilâl b. el-Hâris el-Müzenî'ye kabilesine ait madenleri iktâ ettiğine dair rivayette bulunmuş ve hadisin metnini zikretmiştir. Ardından "İbn Bükeyr'in Mâlik'ten naklettiği rivayeti aynen bu şekildedir, yine Yahyâ b. Yahyâ, 'Mâlik, Rebîa b. Ebî Abdurrahmân'dan ve söz konusu âlimlerin bir kısmı

¹³⁰ Örneğin kadılık görevi için bk. İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 3:463.

¹³¹ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:66, 82, 162; 3:528.

¹³² Söz gelimi Abdullah b. Muhammed'in Harre'de şehit düştüğü belirtilmiştir. Bk. İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:377.

¹³³ Örnekler için bk. İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:383, 404.

¹³⁴ Örnekler için bk. İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:416; 3:454.

¹³⁵ Pek çok örneği mevcuttur. "3.5. İbnü'l-Hazzâ'nın Cerh-Ta'dil Anlayışı" başlığı altında bilgi verilecektir.

¹³⁶ Buhârî'nin *Sahîh*'inin Endülüs'e Asilî ile girdiği belirtilmektedir. Bk. Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, 161-62; Öztoprak, "Endülüs Hadisçiliğinde Sahîhayn Algısı ve Doğu İslâm Dünyasıyla Karşılaştırılması", 114. Ancak Asilî'den daha önce İbn Bertâl diye bilinen Muhammed b. Yahyâ et-Temîmî (ö. 394/1003) Doğu'da İbnü's-Seken'den dinleyerek *Sahîh*'i Endülüs'e getirmiştir. Onun Halife III. Abdurrahman dönemi (300-350/912-961) bitmeden Endülüs'e geri döndüğü zikredilmektedir. Bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, 2:139-141; Acar, *Endülüs Hadisçiliği ve İbn Abdilber*, 36. Müslim'in *Sahîh*'inin Endülüs'e intikaline dair daha önce bilgi verilmiştir.

¹³⁷ Örnekler için bk. İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:30, 35, 73, 77, 385, 409, 420-1.

vasıtasıyla rivayet etmiştir” açıklamasında bulunur. İbn Vehb rivayetinde “Mâlik → Re-bîa ve diğerleri” şeklinde geldiğini ve aynı hadisin Ka'nebî tarafından da Yahyâ'nın rivayetindeki aynı tarikle aktarıldığını ifade etmiştir.¹³⁸ Bu yönüyle *et-Ta'rif* aynı zamanda “Müsnedü'l-Muvatta” türüne de dahil edilebilir. Çünkü bu eserlerde de *Muvatta'* nüshaları arasında ihtilaflar ve farklı vecihler tespit edilmiştir. Nitekim eser pek çok biyografide atıfta bulunduğu Cevherî'nin *Müsnedü'l-Muvatta'*ı ile muhteva bakımından da benzerlik göstermektedir.

Dördüncü cüzde yer alan bölümlerde ilk üç cüzdekine nazaran daha farklı bir metot benimsenmiştir. Burada künyesine nisbet edilen, künyesiyle tanınan râviler ve diğer meçhul râviler için ayrı bölümler açılmıştır. Bu bölümlerdeki tercemelerde öncelikli amaç kaynaklardaki bilgilerden hareketle râvinin kimliğini tespit etmektir. İbnü'l-Hazzâ, söz gelimi künyesine nisbet edilen râvilere ayırdığı bölümde bu râvilerden ismi bilinenlerin ve meçhul kalanların olduğunu belirtmiştir. Bazı râvilerin kimliklerini ağırlıklı olarak Buhârî'nin *et-Târîhü'l-kebîr*'ine başvurarak tespit etmiş, kimi zaman ise herhangi bir alime atıfta bulunmaksızın doğrudan râvinin adını kaydetmiştir. Adını zikrettiği râvinin biyografisi eserin önceki bölümlerinde yer alıyorsa, bunu ilgili başlık altında verdiğini belirtmiş ve ayrıntılar için o kısma bakılmasını tavsiye etmiştir. Eğer künyesi ile bilinen râvinin ismi hakkında ayrıntılı bir araştırmaya girmişse bunları vererek ismini bulmaya çalışmış, ama kaynaklardaki ihtilaflı bilgilerden dolayı ismini tespit edemedikleri de olmuştur. Söz gelimi Mâlik'in senedde “Abdullah b. Süfyân es-Sekafî'nin oğlu” şeklinde zikrettiği râvinin biyografisinde oğlunun kim olduğuna dair alimlerden gelen ihtilaflı görüşleri sunmuştur. Muhammed b. Vaddâh, Abdürrezzâk'ın *Musannef*'inde de yer alan hadisin senedinden hareketle Bişr b. Âsım olması gerektiğini belirtirken, Buhârî, sahabi olan Süfyân'ın Âsım ve Abdullah adında iki oğlu olduğunu, Bişr'in Abdullah'ın değil Âsım'ın oğlu olduğunu öne sürmüştür. Biyografinin sonunda İbnü'l-Hazzâ isimleri tespit edemediğini açıklamış ve bir sonuca varamamıştır.¹³⁹

Meçhul râvilere yer verdiği bölümde İbnü'l-Hazzâ, onların kimliklerini tespit etmek amacıyla, söz konusu râvilerin rivayetlerinin *Muvatta'*'daki veya diğer kaynaklardaki farklı tariklerine de değinmiştir. Münekkitlerin, râvilerin kimliklerini belirlemeye yönelik verdikleri bilgiler mevcutsa bunları kaydetmiştir. Tercemenin sonunda ise, kimliği tespit edebilmişse bunu ifade etmiş; belirleyememişse, kimliğin tespit edilemediğini belirtmiştir. Örneğin, “Mâlik → Zeyd b. Eslem → ‘racül min Benî Damra’ → babası” şeklinde geçen senedde, akika hakkında Hz. Peygamber'e yöneltilen bir soru aktarılır. İbnü'l-Hazzâ, bu hadisin Abdürrezzâk'ın *Musannef*'inde farklı bir tarik üzerinden de rivayet edildiğini

¹³⁸ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:44.

¹³⁹ Bk. İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 3:657-8.

zikretmiş; ancak seneddeki râvinin kimliğini belirleyemediği için “bu râviyi bilmiyorum, inşaallah bulabilirim” notunu düşmüştür.¹⁴⁰

İbnü'l-Hazzâ bir sonraki bölümde Mâlik'in sika şeklinde söz ettiği hocalarından naklettiği hadisleri vererek yedi râvinin kim olduğuna dair değerlendirmede bulunmuştur. *Muvatta'*'da nadir geçen “ravâ Mâlik 'ani's-sikati 'indehu” şeklinde ifade edilen Mâlik'in hocalarının kimliğini tespit için Berkî gibi kaynaklarından istifade etmiş ya da herhangi bir açıklama yapmadan sadece hadisi zikretmiştir. Söz gelimi sika râvilerden birinin Mâlik'in yakın talebelerinden ve *Muvatta'* nüshasına sahip olan Ma'n b. Îsâ el-Kazzâz (ö. 198/814)¹⁴¹ olduğu sonucuna varmıştır. Asîlî'den işittiğine göre Mâlik, Ma'n b. Îsâ'dan hadis nakletmiş ancak bunu açıkça söylememiştir.¹⁴²

3.5. İbnü'l-Hazzâ'nın Cerh-Ta'dîl Anlayışı

İmam Mâlik, 2./8. asırda cerh ve ta'dîl ilminde ihtisas sahibi muhaddislerden biri olarak öne çıkar.¹⁴³ Râvi değerlendirme kriterlerindeki titizliğiyle tanınan Mâlik, bu özelliği sayesinde yüz binlerce rivayeti ezbere bilmesine rağmen yalnızca güvenilir bulduğu az sayıdaki rivayeti aktarmış ve *Muvatta'*'ına kaydetmiştir. Bu yönüyle Mâlik'in rivayet tercihleri, sonraki dönem ricâl alimleri tarafından da dikkatle değerlendirilmiştir. Nitekim İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*'inde *Muvatta'*'da hadisleri rivayet edilen yaklaşık 800 râvi arasından hakkında cerh ifadesi bulunan 28 isim için ayrı bir bölüm açmıştır. Buradaki tercemelerde münekkittlerin değerlendirmelerini aktarmış ve kendi kanaatini de ortaya koymuştur. Bu bölümün İmam Mâlik'in eleştirildiği râvi tercihlerini savunma ve bunlara açıklık getirme amacı taşıdığı anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Hazzâ, bu bölümdeki bazı tercemelerde cerh ve ta'dîl açısından ihtilaflı görüşleri aktardıktan sonra, yalnızca Buhârî'nin, Müslim'in veya her ikisinin de söz konusu râvinin hadislerini tahric ettiğini belirtmekle yetinir. Bu yaklaşımıyla, müellifin dolaylı olarak râvinin güvenilirliğine işaret ettiği düşünülebilir. Söz gelimi Dâvûd b. Husayn'ın (ö. 135/752) biyografisinde İbn Ma'in ve Ali b. el-Medîni'nin (ö. 234/848-9) değerlendirmelerine yer verilir. İbn Ma'in, Dâvûd'u güvenilir kabul etmekle birlikte, Mâlik'in Hâricî görüşleri sebebiyle eleştirilen İkrime'den (ö. 105/723) hadis rivayet etmesi nedeniyle Dâvûd'u tenkit ettiğini belirtir. Ali b. el-Medîni ise, Sa'îd b. Müseyyeb ve Şa'bî'nin mürsel rivayetlerini, *Dâvûd*

¹⁴⁰ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 3:708.

¹⁴¹ Ma'n b. Îsâ ve *Muvatta'* rivayeti hakkında bilgi için bk. Kenan Oral, *Muvatta' Oluşum Süreci, Tasnifi ve Nüsha Farklılıklarının Sebepleri*, 135-137; Abdulkaki Durmaz, “Yayılım Coğrafyası Açısından Muvatta' Nüshaları”, (doktora tezi), 46-57.

¹⁴² Bk. İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 3:725-726.

¹⁴³ Mâlik'in münekkittliği hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk İki Asır*, 204-43.

b. *Husayn* → *İkrime* → *İbn Abbas* (ö. 68/687-8) tarikiyle¹⁴⁴ gelen rivayetlere tercih ettiğini ifade eder. İbnü'l-Hazzâ, bu görüşleri aktardıktan sonra, Mâlik'in *Muvatta'*'da Dâvûd'dan rivayette bulunduğunu ve Buhârî ile Müslim'in de onun hadislerini eserlerinde ittifakla tahric ettiklerini kaydeder.¹⁴⁵ Müellif, farklı münekkitlerin kanaatlerini sunduktan sonra, Buhârî ve Müslim'in bu râvinin rivayetlerine yer vermesini esas alarak, Dâvûd'un nihai olarak cerh edilemeyeceği ve güvenilir sayılması gerektiği kanaatine varmış görünmektedir. Nitekim bu bölümde birkaç terceme Buhârî ve Müslim'in rivayetleri almada ittifak ettiklerini kaydettikten sonra onlar hakkında "örnek alınan, muteber kimse" anlamında "el-kudve" ifadesini kullanmıştır. Ahmed b. Hanbel'in hadislerinde nekarat bulduğu Zeyd b. Ebî Üneyse el-Cezerî'nin sika olduğunu Yahyâ b. Maîn'in görüşüyle desteklemiş ve tercemenin sonunda hem Mâlik hem Buhârî ve Müslim'in Zeyd'in hadislerini aldığını belirtmiş ve ikisine muteber demiştir.¹⁴⁶ Böylece İbnü'l-Hazzâ'nın mezhep imamı olan Mâlik b. Enes'in *Muvatta'*'da mecruh râvilerden hadis nakletmeyeceğini ortaya koymak ve râvileri tevsik etmek için Buhârî ve Müslim'in eserlerine başvurduğu söylenebilir. Bir Endülüslünün böyle bir yol takip etmesi Mâlik'in sağlığında Endülüs'e giren ve iki asırdır Endülüs'te en çok okunan *Muvatta'* ile *Sahîhayn*'ın en muteber hadis kaynakları olarak görüldüğü anlamına da gelebilir. Bu durum Endülüs'teki hadis ilmi özelinde çeşitliliğin gerçekleşmeye başladığının da işaretlerinden sayılabilir.

İbnü'l-Hazzâ, Buhârî ve Müslim'in zayıf bulup rivayetlerini almadıkları râviler hakkında farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Örneğin, Abdülkerîm b. Ebü'l-Muhârik el-Basrî'nin (ö. 127/745), Süfyân b. Uyeyne ve Yahyâ b. Maîn tarafından zayıf görüldüğünü, Yahyâ el-Kattân'ın ise onun için "leyse bi-şey/hiçbir değeri yok" ifadesini kullandığını aktarmıştır. Ardından, Buhârî ve Müslim'in her ikisinin de Abdülkerîm'in hadislerini rivayet etmediğini, hatta Buhârî'nin *ed-Du'afâ'* ve *l-metrûkin* adlı eserinde onun biyografisine yer verdiğini belirtmiştir. İbnü'l-Hazzâ, Mâlik'in *Muvatta'*'da ondan hadis rivayet etmiş olmasını ise, Mâlik'in Abdülkerîm'le aynı beldede yaşamamış olması sebebiyle onu tanımadığı ve zayıflığını bilmediği şeklinde yorumlamıştır. Ayrıca, *Muvatta'*'da Abdülkerîm'den daha meşhur bir zayıf râvinin rivayetlerine yer verilmediğini vurgulamıştır.¹⁴⁷ Dolayısıyla bu durumun Mâlik'in münekkitlik vasfına aykırı olmadığını savunur. Böylece, Mâlik'i tenkitten koruyan bir yaklaşım sergilediği söylenebilir. İbnü'l-Hazzâ bu yaklaşımını Ali b. el-Medî'nin Yezîd b. Abdullah hakkındaki şu sözünü başka bir yerde zikrederek destekler: "O sikadır, eğer sika olmasaydı Mâlik ondan rivayette bulunmazdı."¹⁴⁸

¹⁴⁴ İkrime'nin İbn Abbas'tan tariklerinin en zayıf senedlerden olduğu bilgisi için bk. Elif Beyza Demirtaş, "İsnad Çeşitleri ve Evhe'l-esânîd" (yüksek lisans tezi), 66-69.

¹⁴⁵ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 3:797. Mâlik'in bid'atçı râvilere karşı tutumu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu*, 222-28.

¹⁴⁶ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 3:797-798.

¹⁴⁷ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 3:802-3.

¹⁴⁸ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 3:813.

Benzer bir yaklaşım İbn Abdilber’de de görülür. *et-Temhîd*’e yazdığı mukaddimede bu konuya eğilen İbn Abdilber, İbnü’l-Hazzâ ile benzer görüşler ortaya koymuş, ancak İbnü’l-Hazzâ’nın adını zikretmemiştir.¹⁴⁹ Ayrıca, Abdülkerîm’in hadislerinin şerh edildiği bölümde de İbnü’l-Hazzâ ile aynı çizgide hareket etmiştir. Mâlik’in Abdülkerîm’den bir merfû ve üç mürsel hadis aktardığını; bu mürsellerin muttasıl sahih senedlerle desteklenmiş olduğunu belirtmiştir. Abdülkerîm’in zayıf bir râvi olduğu hususunda ihtilaf olmadığını net bir şekilde ifade etmiştir. Buna rağmen Sevrî, İbn Uyeyne ve Saîd b. Ebî Arûbe gibi alimlerin ondan hadis nakletmiş olduklarını, ancak ahkama dair rivayetlerinde onun hadislerini kabul etmediklerini vurgulamıştır. İbn Abdilber, Abdülkerîm’in dış görünüşü ve tavırlarının güven telkin etmiş olduğunu, bu sebeple Mâlik’in yanıldığını ileri sürmüştür. Benzer bir hataya, Şâfiî’nin de İbrahim b. Ebî Yahyâ (ö. 184/800) söz konusu olduğunda düştüğünü ifade etmiştir. Bununla birlikte, Mâlik’in *Muvatta*’da ondan yalnızca terğîb ve fazilet konulu hadisler naklederek hüküm içeren rivayetlerine yer vermemiş olduğunu kaydetmiştir.¹⁵⁰

et-Tarîf’in bu bölümünde dikkat çeken bir husus, râvi hakkında ihtilaflı görüşler bulunduğu İbnü’l-Hazzâ’nın genellikle Mâlikî alimlerin görüşünü destekleyen bir sonuca varmasıdır. Söz gelimi Yahyâ b. Saîd el-Kattân’ın “sâlih yu’rafu ve yünkerü/sâlih bir kişidir, bir bakarsın maruf, bir bakarsın münker hadis rivayet eder”¹⁵¹ ifadesini kullandığı ve zayıf saydığı Abdullah b. Saîd b. Ebî Hind hakkında münekkit vasfı taşımayan Mâlikî fakih Sahnûn’un görüşünü tercih etmiştir. Sahnûn’un “Abdullah’ın mekruh olduğuna dair ilim ehlinde bir görüş gelmedi” ifadesinden sonra yine hem Buhârî hem Müslim’in onun hadislerini tahric ettiğini zikrederek tercemeyi bitirmiştir.¹⁵²

İbnü’l-Hazzâ’ya göre, cerh edilen bir râvinin sahih bir hadis rivayet etmiş olması, onun ta’dîl edilmesi için yeterli bir gerekçe olarak kabul edilir. Nitekim Muhammed b. İbrahim b. el-Hâris et-Teymî hakkında Ahmed b. Hanbel, münker hadisler rivayet ettiğini belirtmiştir. İbnü’l-Hazzâ ise bu görüşü kaydettikten sonra hem Buhârî hem de Müslim’in onun hadislerini eserlerine aldığını ve Muhammed b. İbrahim’in, sıhhati konusunda ittifak edilen “Ameller niyetlere göredir” hadisinin râvilerinden olduğunu vurgular. Müellif, bu hadisin senedinde bulunmasını, söz konusu râvinin ta’dîl edilmesi için yeterli bir delil olarak değerlendirir.¹⁵³

¹⁴⁹ Ebû Ömer İbn Abdilber, *et-Temhîd*, “Mukaddime”, 1:257.

¹⁵⁰ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 12:406.

¹⁵¹ Yahyâ el-Kattân’ın bu ifadeleri zayıf râviler hakkında kullandığı bilgisi için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu*, 377. Yahyâ’nın Abdullah hakkındaki bu değerlendirmesini Ebû Bekr b. Hallâd el-Bâhilî (ö. 240/902) aktarmıştır. Bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu*, 607.

¹⁵² İbnü’l-Hazzâ, *et-Tarîf*, 3:801.

¹⁵³ İbnü’l-Hazzâ, *et-Tarîf*, 3:803-4.

İbnü'l-Hazzâ, görüşünü aktardığı münekkidin belli bir râvi hakkında iki farklı değerlendirmesi varsa bunu da belirtmiştir. İbn Maîn'in Sâlim mevlâ İbn Müti' hakkında "ismini bilmiyorum sika değildir" dediğini başka bir yerde ise "sikadır" dediğini kaydeder. İbnü'l-Hazzâ bu tearuz durumunda hangi görüşünü kabul ettiğini açıkça belirtmez ancak râvinin hadislerinin *Sahîhayn*'da yer aldığını belirtir.¹⁵⁴ Böylece râviyi sika olarak kabul ettiği izlenimini verir.

Müellif bazen de münekkitlerin tenkit lafızlarına dair açıklama düşer. Söz gelimi Ömer b. el-Hattâb'ın torunu olan Abdurrahman b. el-Mücebber (ö. ?) hakkında İbn Maîn'in "leyse bi-şey" ifadesini kullandığını zikretmiştir. İbnü'l-Hazzâ, onun bu ifadeyi az hadisi olan râviler hakkında kullandığına dair açıklama düşmüştür.¹⁵⁵ Abdurrahman'ın biyografisinde ise onun sadece Sâlim b. Abdullah'tan hadis naklettiği bilgisini vermiştir.¹⁵⁶ İbn Maîn'in bu ifadeyi râvileri cerh ve ta'dîl etme amacıyla kullandığı bilinmektedir. Ancak hangi anlama geldiği konusunda ihtilaf vardır. Az hadisi olan râviler hakkında kullanıldığı ve cerh anlamı taşımadığı İbnü'l-Kattân el-Fâsî (ö. 628/1231) tarafından dile getirilmiştir.¹⁵⁷ Yapılan son dönem araştırmalarda bu ifadenin ne anlama geldiği konusunda en erken yorum yapan ismin İbnü'l-Kattân olduğu görülmektedir. Ancak *et-Ta'rif*'teki bu veri sayesinde İbnü'l-Kattân'dan çok önce İbnü'l-Hazzâ'nın bu tenkit lafzını açıkladığı anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Hazzâ'nın cerh-ta'dîl anlayışı hem hadis ilminin temel prensiplerine hem de bağlı bulunduğu mezhep çizgisine uygundur. Müellif, *Muvatta'* senedlerindeki tartışmalı isimleri tek tek ele alırken, Buhârî ve Müslim'in eserlerindeki rivayetleri adeta hakem olarak kullanır. Mâlik'in mecrûh sayılabilecek râvilerden rivayet ettiği hadisler, eğer *Sahîhayn*'da yer bulmuşsa ta'dîl etmeye meyleder. Böylece bir yandan Mâlik'in rivayet tercihlerini savunur, öte yandan telif edilmelerinin üzerinden yaklaşık bir asır geçtikten sonra Endülüs'e intikal eden *Sahîhayn*'ın kısa sürede otorite haline geldiğini gösterir. Ayrıca İbnü'l-Hazzâ, kimi râvilerde cerh ve ta'dîlin tearuzu söz konusu olduğunda ta'dîli tercih ederken zayıf addettiği örneklerde Mâlik'in yanılabilceğini de kabul eder. Bu yönüyle müellif, mezhep savunusu ile hadis tenkidinin esasları arasında denge kurmaya çalışır.

3.6. Sonraki Literatürdeki İzleri

İbnü'l-Hazzâ'nın *et-Ta'rif*i, sonraki literatürde özellikle ricâl kitapları ve *Muvatta'* şerhleri bağlamında sıkça atıf yapılan önemli bir kaynaktır. Bu başlık altında onun etkisi, genel hadis ve fıkıh literatürü üzerinden değil; daha çok ricâl eserleri ile *Muvatta'* üzerine

¹⁵⁴ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 3:813.

¹⁵⁵ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 3:812.

¹⁵⁶ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:406-7.

¹⁵⁷ Erdinç Athat, "Yahya b. Maîn'in Eserleri ve Kullandığı İhtilafı ve Garib Lafızlar", 227-8; Emin Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi (Cerh ve Ta'dîl İlmi)*, 184-85.

yazılmış şerhler çerçevesinde ele alınacaktır. Böylece hem eserin doğrudan odaklandığı alan hem de sonraki ilim geleneğinde kazandığı yer daha açık biçimde ortaya konulmuş olacaktır. İbnü'l-Hazzâ'dan sonraki dönemde onun rivayet ve ricâl değerlendirmelerine en açık şekilde atıfta bulunan isimler arasında İbn Hacer ve Zürkânî (ö. 1122/1710) öne çıkar. İbn Hacer ricâl literatüründe, Zürkânî ise *Muvatta'* şerhinde *et-Ta'rif*'ten doğrudan yararlanarak özellikle râvi kimlikleri ve rivayet farklılıkları konularında İbnü'l-Hazzâ'nın görüşlerine başvurmuştur. Bu iki örnek, sonraki literatürde İbnü'l-Hazzâ'ya yapılan atıfların en belirgin olanlarını temsil eder.

İbn Hacer, dört mezhep imamının eserlerinde yer alan râvileri bir araya getirdiği *Ta'cîlü'l-menfa'a*'da, zaman zaman İbnü'l-Hazzâ'nın *et-Ta'rif*'inden yararlanmış ve 23 yerde ona veya eserine doğrudan atıfta bulunmuştur.¹⁵⁸ Bu atıflarda, İbnü'l-Hazzâ'nın bazı râviler hakkındaki biyografik bilgilerini veya değerlendirmelerini aynen aktardığı gibi, zaman zaman eleştiride de bulunmuştur. Nitekim Yezîd b. Talha örneğinde, İbnü'l-Hazzâ'nın "Sanırım o, az rivayet eden hocalardandır. Mâlik'in ondan rivayette bulunmasıyla tanınması yeterli görülmüştür"¹⁵⁹ şeklindeki ifadesini İbn Hacer eleştirerek "Bu, asılsız bir sözdür." demiştir. İbn Hacer'e göre bu tür bir değerlendirme ancak şahsı, soyu, durumu ve memleketi bilinmeyen, sadece bir kişinin rivayette bulunduğu kimseler hakkında geçerli olabilir. Oysa Yezîd b. Talha böyle bir durumda değildir.¹⁶⁰

İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*'te de İbnü'l-Hazzâ'dan 12 yerde faydalanmıştır. Râvilerin kimliklerini açıklığa kavuşturmak amacıyla onların isimleri, anneleri, kabile mensubiyetleri ve akrabaları gibi ayrıntılarda İbnü'l-Hazzâ'ya müracaat etmiştir.¹⁶¹ Bununla birlikte, *Muvatta'* nüshalarındaki farklılıkları ele alırken de onun tespitlerini kullanmıştır. Örneğin *Dâvûd b. Husayn* → *Vâkid b. Amr* ve *Seleme b. Avf* → *Mahmud b. Lebîd* → *Ömer b. el-Hatâtâb* şeklindeki rivayette, Yahyâ el-Leysi nüshasında Seleme b. Avf'ın düştüğü bilgisini¹⁶² İbnü'l-Hazzâ'dan naklen aktarmıştır.¹⁶³ Aynı şekilde, İbn Bükeyr nüshasında yer alan bir nesep yanlısını da onun tespitiyle kitabına almıştır.¹⁶⁴ Ancak İbn Hacer'in İbnü'l-Hazzâ'dan alıntılarında her zaman nakil kaynağını açıkça göstermediği de olmuştur. Nistâs hakkındaki bilgide, aslında İbnü'l-Hazzâ'nın İbn Ebî Hayseme'den naklettiği bir görüşü, doğrudan İbnü'l-Hazzâ'nın kendi kanaati gibi sunmuş; ardından bu bilginin doğru olmadığını söyleyerek onun yanıldığını ima etmiştir.¹⁶⁵ Bu örnek, İbn Hacer'in zaman zaman

¹⁵⁸ Örnekler için bk. İbn Hacer, *Ta'cîlü'l-menfa'a*, 1:314, 369, 484, 512; 2:14, 42, 201.

¹⁵⁹ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 3:628.

¹⁶⁰ İbn Hacer, *Ta'cîlü'l-menfa'a*, 2:373-374.

¹⁶¹ İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, 1:55, 123; 3:270, 341; 4:79.

¹⁶² İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 3:581.

¹⁶³ İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, 2:75.

¹⁶⁴ İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, 3:287.

¹⁶⁵ İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, 2:445.

sadece aktarılan bir bilgiyi doğrudan İbnü'l-Hazzâ'ya aitmiş gibi gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu örnekler, İbn Hacer'in *et-Ta'rif*ten yararlanırken onu önemli bir müracaat kaynağı olarak gördüğünü gösterir. Ancak bu yararlanma, her zaman doğrudan kabul olmayıp, çoğu kez eleştirel değerlendirme şeklindedir. Bazı yerlerde İbnü'l-Hazzâ'nın verdiği bilgileri aynen aktarmış, bazı yerlerde ise bunları zayıf ya da eksik bulduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla *et-Ta'rif*, İbn Hacer nezdinde hem istifade edilen hem de zaman zaman eleştirilen bir eser konumundadır. Bu durum, İbnü'l-Hazzâ'nın eserinin sonraki ricâl çalışmalarında tamamen belirleyici bir otorite olmamakla birlikte, göz ardı edilmeyen bir kaynak olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır.

İbnü'l-Hazzâ'nın *et-Ta'rif*i gibi *Muvatta'* ricâline dair müstakil eserlerden biri de Süyûtî'nin *İsâfî'l-mübettâ bi-ricâli'l-Muvatta'*'dır. Bu eserde alfabetik sıra ile *Muvatta'* senedlerindeki râvilerin hocaları, talebeleri, güvenilirlik durumları ve hadis kaynaklarındaki rivayetlerine değinilmiştir.¹⁶⁶ Süyûtî bu eserde sadece bir kez İbnü'l-Hazzâ'ya ve eserine atıfta bulunur, onun verdiği biyografik malumatı eserinde aktarır.¹⁶⁷ *Muvatta'* ricâliyle ilgili müstakil telifler arasında Süyûtî'nin ismen andığı tek eser, İbn Hazzâ'ya ait *Ricâlü'l-Muvatta'*'dır.¹⁶⁸

Ricâl eserleri dışında *Muvatta'* şerhlerinde de İbnü'l-Hazzâ'nın eserinden istifade edilmiştir. Ancak İbnü'l-Hazzâ'nın talebesi olan ve *et-Temhîd* gibi *Muvatta'* üzerine en kapsamlı çalışmaların müellifi sayılan İbn Abdilber, hocasından eserlerinde doğrudan hiç bahsetmemiştir. Halbuki İbn Abdilber, İbnü'l-Hazzâ'nın oğlu Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ ile pek çok eserin rivayetinde rol oynayan akran alimlerdi. Dolayısıyla Ebû Ömer'in naklettiği bir eseri görmemiş olması mümkün değildir. Muhtemeldir ki, İbn Abdilber hocasının görüşlerini benimsemediği noktalarda onun ismini vermeden görüşünü aktarmış veya doğrudan aynı kaynaklara müracaat ederek benzer bilgileri eserine dahil etmiştir. Nitekim İbn Abdilber'in hocasına doğrudan atıf yapmamasına rağmen onu zımnen eleştirdiği örnekler mevcuttur. Mesela *Muvatta'* şerhi *el-İstizkâr*'da "*Muvatta'* ricâli hakkında eser yazanlardan bazıları, Uhayha'yı sahâbi zannetmek suretiyle açık bir hata yapmıştır"¹⁶⁹ diyerek, ismini vermeden İbnü'l-Hazzâ'nın *et-Ta'rif*'te Uhayha b. el-Cülâh hakkında düştüğü hataya işaret etmiştir.¹⁷⁰ Bu kayıt, İbn Abdilber'in eserlerinden İbnü'l-Hazzâ'nın tesirini bütünüyle dışlamadığını; fakat hocasının bazı görüşlerini eleştirerek, ismini anmadan onlara cevap verdiğini gösteren tekil bir örnek olarak sayılabilir.

¹⁶⁶ Eser hakkında bilgi için bk. Mehmet Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, 466-8.

¹⁶⁷ Süyûtî, *İsâfî'l-mübettâ*, 7.

¹⁶⁸ Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, 467.

¹⁶⁹ İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, 8:138.

¹⁷⁰ İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rif*, 2:39.

Geç dönem Mısırlı Mâlikî alimlerden Zürcânî en önemli eseri olan *Ebhecü'l-mesâlik bi-şerhi Muvatta' il-İmâm Mâlik*'inde¹⁷¹ 17 yerde İbnü'l-Hazzâ'nın adını zikretmiş ve kitabından nakiller yapmıştır. Yapılan taramalar neticesinde *Muvatta'* şerhleri içinde, İbnü'l-Hazzâ'nın eserine en yoğun atıfların Zürcânî'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. Zürcânî, sadece bir yerde kitabın adını *Ricâlü'l-Muvatta'* şeklinde zikretmiştir.¹⁷² Onun *Şerhü'l-Muvatta'*'ında İbnü'l-Hazzâ'dan faydalanma biçimi özellikle râvi kimliklerinin belirlenmesi, nesep bağlantılarının açıklanması ve rivayet farklılıklarının ele alınması etrafında şekillenir. Mesela Zürcânî, Osmân b. Hâkim'in kimliği ve Ömer b. el-Hattâb ile akrabalık bağları hakkında İbnü'l-Hazzâ'nın aktardığı bilgileri nakletmiş ve bunları sonraki alimlerin görüşleriyle karşılaştırmıştır.¹⁷³ Bir başka yerde Cemîl b. Abdurrahman'ın babasının adı konusunda ihtilafta "Abdullah b. Suveyd" veya "Sevâde" olarak geçerken, Zürcânî bu farklılıkları aktarır, ardından "doğru olan Abdurrahman'dır, bunu İbnü'l-Hazzâ söylemiştir" diyerek meseleyi çözüme kavuşturur.¹⁷⁴ Böylece rivayetlerdeki isim farklılıklarını giderirken doğrudan İbnü'l-Hazzâ'nın açıklamasına dayanır.

Zürcânî, isnadlarda veya rivayetlerde ortaya çıkan ihtilafları çözüme kavuştururken İbnü'l-Hazzâ'nın verdiği bilgileri nakleder ve bu bilgileri çoğu kez sonraki alimlerin görüşleriyle karşılaştırır.¹⁷⁵ Söz gelimi Zürcânî, bir rivayet bağlamında İbnü'l-Hazzâ'nın görüşünü aktarırken, onun bu hadisi isnadı bulunmayan garîb rivayetlerden saydığını belirtir. İbnü'l-Hazzâ, bu rivayetin senedle nakledilmediğini ve kimsenin onu isnad etmediğini ifade ederek, râvinin ilmi yetersizliğini vurgular. Ancak Zürcânî burada itirazı da kaydederek ve Hâkim'in (ö. 405/1014) *el-Müstedrek*'te aynı rivayeti Ebü'd-Derdâ kanalıyla senedli olarak aktardığını gösterir. Böylece Zürcânî, İbnü'l-Hazzâ'nın kanaatini nakletmekle birlikte, onun "isnadı bulunmayan" şeklindeki değerlendirmesinin kesinlik ifade etmediğini, sonraki hadis kaynaklarında bu rivayetin isnadlı biçiminin mevcut olduğunu ortaya koyar.¹⁷⁶

Zürcânî'nin *Şerhu'l-Muvatta'*'ında İbnü'l-Hazzâ'dan aktardığı önemli yaklaşımlardan biri, Mâlik'in bir râviden hadis rivayet etmesini o râvinin güvenilirliği için yeterli görme anlayışıdır. İbnü'l-Hazzâ, hakkında doğrudan bilgi bulunmayan bazı râvilerin güvenilirliğini, yalnızca Mâlik'in onlardan rivayette bulunmasına dayandırır. Bu ölçütü Zürcânî üç farklı yerde zikreder.¹⁷⁷ Mâlik'in hocası Abdullah b. Ebî Habîbe hakkında farklı kaynaklardan bilgiyi aktardıktan sonra İbnü'l-Hazzâ'nın "O, Mâlik'in kendisinden rivayette

¹⁷¹ Şerhi hakkında bilgi için bk. Özkan, "Muvatta Üzerine Yazılmış Şerhler", 129-40.

¹⁷² Zürcânî, *Şerhü'z-Zürcânî*, 1:473.

¹⁷³ Zürcânî, *Şerhü'z-Zürcânî*, 4:439.

¹⁷⁴ Zürcânî, *Şerhü'z-Zürcânî*, 4:21.

¹⁷⁵ Zürcânî, *Şerhü'z-Zürcânî*, 1:85.

¹⁷⁶ Zürcânî, *Şerhü'z-Zürcânî*, 2:594.

¹⁷⁷ Zürcânî, *Şerhü'z-Zürcânî*, 3:86; 4:132, 405.

bulunduğu kimseler arasında yer aldığından, ayrıca başka bir tanıtıma ihtiyaç duyulmayan râvilerdendir” sözüyle bahsi bitirir.¹⁷⁸ Zürcânî'nin bu yaklaşımı aktarması, *Muvatta'* râvilerinin güvenilirliği konusundaki değerlendirmelerde İbnü'l-Hazzâ'nın yönteminin etkisini düşündürmektedir.

Sonuç

İbnü'l-Hazzâ'nın *et-Ta'rif* adlı eseri, sadece *Muvatta'* râvilerinin biyografilerini kaydeden bir derleme değil; rivayet yolları, nüsha farklılıkları, ricâl değerlendirmeleri ve fikhî yönleriyle zenginleşmiş çok yönlü bir kaynaktır. Müellifin, *Muvatta'*da adı geçen kişileri alfabetik bir düzen içinde toplaması, ardından künyeleri, nisbeleri ve meçhul râvileri ayrı başlıklarda ele alması, esere sistematik bir yapı kazandırmıştır. Bu özellikleriyle *et-Ta'rif*, dönemin *Muvatta'* okurları için bir müracaat rehberi işlevi görmüştür. Eserin dikkat çekici bir yönü de müellifin Mısır'da ders aldığı hocalarından Ezdî, Cevherî ve Usmânî'den aktardığı bilgiler, eserde açıkça yer almakta; bu sayede günümüze ulaşmayan bazı çalışmaların izleri kısmen tespit edilebilmektedir. Nitekim Usmânî'nin sahabe ricâline dair kaleme aldığı, fakat bugün mevcut olmayan eserin muhtevası, *et-Ta'rif*'teki kayıtlar sayesinde kısmen takip edilebilmektedir. Ayrıca Ahmed b. Hâlid ve Cevherî'nin *Müsnedü'l-Muvatta'* çalışmalarından yapılan nakiller, *Muvatta'* nüshalarındaki lafız ve tarik farklılıklarını ortaya koymaktadır. Ayrıca Ahmed b. Hâlid'in kayıp müsned eserine dair ipuçları sunmaktadır. Bu yönüyle eser, sırf bir ricâl kitabı olmanın ötesine geçerek “*Müsnedü'l-Muvatta'*” türü çalışmalarla benzerlik arz etmektedir. Dolayısıyla Cevherî'nin günümüze ulaşan *Müsnedü'l-Muvatta'*ı gibi *Muvatta'* rivayetlerindeki farklılıklar konusunda da başvurulabilecek temel kaynaklar arasında değerlendirilmelidir.

Müellifin cerh-ta'dîl anlayışının eser üzerinden izlenebilir olması da onun değerini artıran unsurlardan biridir. Eserin özellikle hakkında cerh ifadesi bulan râviler için açılan bölümünde, münekkithlerin farklı kanaatleri titizlikle kaydedilmiş, ardından genellikle Buhârî ve Müslim'in rivayet tercihleri dikkate alınarak sonuca varılmıştır. Bu yaklaşım, müellifin hadis râvilerinin güvenilirliğini değerlendirirken *Sahîhayn*'ı esas aldığını göstermektedir. İbnü'l-Hazzâ'nın, cerh ve ta'dîl ifadeleri arasında tearuz olduğunda ta'dîli tercih etmesi; ancak bazı durumlarda Mâlik'in yanılabilirliğini kabul etmesi, onun ne mezhep taassubuna düşen ne de mutlak eleştirelilikten uzaklaşan dengeli bir tavır sergilediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca kimi râvilerde doğrudan kendi kanaatini ortaya koyması, onu sadece nakleden değil, aynı zamanda muhakkik bir alim konumuna yükseltmektedir. Neticede *et-Ta'rif*, Endülüs'te hadis ilminin gelişim seyrini anlamak için Endülüslü bir alimin hadis tenkidi yönteminin hangi esaslar çerçevesinde şekillendiğini ortaya koyan kaynaklardan biri olarak değer kazanmaktadır. Ayrıca 4./10. asrın ikinci yarısında Endülüs'e

¹⁷⁸ Zürcânî, *Şerhü'z-Zürcânî*, 3:86.

ulaşan *Sahîhayn*'ın kısa sürede otorite haline gelişi bu eser aracılığıyla da takip edilebilmektedir.

et-Ta'rif'in sonraki dönemlerde rağbet görmesi de kayda değerdir. İbn Hacer, Süyûtî ve Zürkânî gibi muhaddislerin şerhlerinde ve ricâl kitaplarında bu esere atıflar yapılmıştır. Bu da onun yalnızca Endülüs'te değil, genel ricâl literatüründe de müracaat edilen kaynaklardan biri haline geldiğini göstermektedir. Böylelikle kitap, telif edildiği dönemi aşarak sonraki asırlarda da ilmî üretimde yer bulmuştur.

Kaynakça

- Acar, Yusuf. *Endülü's Hadisçiliği ve İbn Abdilber*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Ahatlı, Erdinç. "Yahya b. Ma'n'in Eserleri ve Kullandığı İhtilafî ve Garib Lafızlar". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1:1 (1996): 211-32.
- Aşıkcutlu, Emin. *Hadiste Ricâl Tenkidi (Cerh ve Ta'dil İlmi)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997.
- Ávila, María Luisa. "El Género Biográfico en al-Andalus". *Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus. Biografías y género biográfico en el occidente islámico* içinde, editörler María Luisa Ávila ve Manuela Marín, 8:35-51. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1997.
- Atar, Fahrettin. "Şürût ve Sicillât", *DİA*, 39:270-73.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. "Endülü's'te Rey-Hadis Mücadelesi". *İslâmiyât* 7: 3 (2004): 59-74.
- Çelebi, İlyas. "Rüya", *DİA*, 35:306-9.
- Dalkılıç, Hatice Nur. "Endülü's'te Hadis İlmi: III.-V./IX.-XI. Asırlar". Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2024.
- Delgado, Jorge Lirola. "İbn al-Ḥaḍḍā, Abū Abd Allāh". *Biblioteca de al-Andalus*, editörler Jorge Lirola Delgado ve Jose Miguel Puerta Vilchez, 3:230-2, Almería: Fundación Ibn Tufayl de Estudios Árabes, 2012.
- . "İbn Mufarriy al-Funtawrī, Abū Abd Allāh". *Biblioteca de al-Andalus*, 4:208-10, Almería: Fundación Ibn Tufayl de Estudios Árabes, 2012.
- Demirtaş, Elif Beyza. "İsnad Çeşitleri ve Evhe'l-esânîd". Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2025.
- Durmaz, Abdulkaki. "Yayımlı Coğrafyası Açısından Muvatta' Nüshaları". Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2025.
- Eren, Mehmet. *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*. 1. Basım. İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.
- Fierro, Maribel. "al-Talamankī, Abū 'Umar". *Biblioteca de al-Andalus*, 7:413-31, Almería: Fundación Ibn Tufayl de Estudios Árabes, 2012.
- . "El Alfaquí Beréber Yahyā b. Yahyā al-Laysī (m. 234/848), El Inteligente de Al-Andalus". *Biografías y Género Biográfico en el Occidente Islámico* içinde, editör María Luisa Ávila ve Manuela Marín. Madrid, 1997.
- . "La Fahrassa de Ibn al-Tallā". *Estudios Onomástico-Biográficos de al-Andalus (EOBA)* içinde, II, editör María Luisa Ávila, 277-97. Granada: CSIC, 1989.
- Huşenî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hâris. *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*. (nşr. Luis Molina ve María Luisa Ávila). Madrid: CSIC, ICMA, 1992.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah en-Nemerî. *el-İstizkâr fî fikhi ulemâi'l-emsâr ve ulemâi'l-aktâr fî mâ tedammenehû'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-âsâr ve'l-ictimâ' ve'l-ihisâr*. 1. bs. (nşr. Salim Muhammed Atâ ve Muhammed Ali Muavvad). Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- . *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta' mine'l-Me'ânî ve'l-Esânîd*. (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Selim Muhammed Âmir ve Muhammed Beşşâr Avvâd). I-XVII, Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2017.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib. *Fihrisü İbn Atıyye*. (nşr. Muhammed Ebü'l-Ecfân). Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1983.
- İbn Beşküvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b Abdülmelik. *Kitâbü's-Sıla fî Târîhi Eimmeti'l-Endelüs*. (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf). I-II, Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2010.
- İbn Habîb, Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî, *Kitâbü't-Târîh*. (nşr. Jorge Aguade), Madrid: CSIC, ICMA, 1991.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. (nşr. İbrahim Zeybek ve Adil Mürşid). I-IV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2014.
- . *Ta'cîlü'l-menfa'a bi-zevâ'id ricâli'l-e'immeti'l-erba'a*. 1. bs. (nşr. İkrâmullah İmdâdü'l-Hak). I-II, Beyrut: Dârü'l-Beşâir, 1996.

- İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbili. *Fehresetü İbn Hayr el-İşbili*. (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf). Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2009.
- İbn Müzeyn. Yahyâ b. İbrahim b. Müzeyn et-Tuleytulî *Tefsîrü'l-Muvatta'*. (nşr. Taha Ali Büsireyh ve Muhammed al-Hammâdî). Dubai: Cem'iyetü Dâri'l-Birr, 2023.
- İbn Ubeydullah, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Hacrî. *Cüzey'ün min Fihristi Ebî Muhammed Abdillâh el-Hacrî es-Sebtî*. (nşr. Abdülaziz es-Sâvurî.) Tanca: Dârü'l-Hadisi'l-Kettâniyye, 2015.
- İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Kudâî. *el-Mu'cem fî Ashâbi'l-Kâdî es-Sadeftî*. (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf). Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2011.
- . *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf). I-IV, Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2011.
- İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed. *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*. (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf). Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2008.
- İbnü'l-Hazzâ, Muhammed b. Yahyâ b. Ahmed et-Temîmî el-Kurtubî. *et-Ta'rif bi-men zükira fî'l-Muvatta' mine'r-ricâl ve'n-nisâ*. (nşr. Muhammed İzzüddîn el-Mi'yâr el-İdrîsî). Rabat: Vizâratü'l-evkaf ve şuûnu'l-İslâmiyye, 2002.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *el-Gunye: Fihristu şüyûhi'l-Kâdî İyâz*. (nşr. Mâhir Züheyr Cerrâr). Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.
- . *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti alâmi mezhebi Mâlik*. (nşr. Muhammed Tavit et-Tancî ve diğerleri). Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1983.
- Kanâzî, Ebü'l-Mutarriif Abdurrahman b. Mervân. *Tefsîru'l-Muvatta'*. (nşr. Ammâr Hasan Sabrî). Katar: Vizâratü'l-Evkâf ve Şuûnül-İslâmiyye, t.y.
- Kurt, Ali Vasfî. *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Küçüksipahioğlu, Bîrsel. “Endülüs Emevileri”. *İslam Tarihi ve Medeniyeti: Endülüs IV*, editör Mehmet Özdemir, 49-117. İstanbul: Sıyer Yayınları, 2018.
- Makkarî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsü'r-ratib ve zikru vezirihâ Lisâ-niddîn İbnil-Hatîb*. (nşr. İhsan Abbas). Beyrut: Dâru Sadr, 1968.
- Marín, Manuela. “İslâm'da Şûrâ ve Endülüs Uygulaması”. Çeviren Mustafa Can. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20:2 (2009): 106-24.
- Oral, Kenan. *Muvatta' Oluşum Süreci, Tasnifi ve Nüsha Farklılıklarının Sebepleri*. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları: Siyasî Tarih*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Özel, Ahmet. “İbnü'l-Hazzâ”. TDV İslâm Ansiklopedisi, 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-hazza>.
- Özkan, Halit. “Muvatta Üzerine Yazılmış Şerhler”. *Hadis Şerh Literatürü I*, editör Mustafa Macit Karagözoğlu, 55-168. İstanbul: İFAV Yayınları, 2020.
- Öztoprak, Mustafa. “Endülüs Hadisçiliğinde Sahîhayn Algısı ve Doğu İslâm Dünyasıyla Karşılaştırılması”. *Öndokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34 (2013): 109-36.
- Ridayevî, Hüseyin Abdullah. “el-Kâdî İbnü'l-Hazzâ ve eseruhu'l-İlmî”. *el-İnsâniyât* 1 (Haziran 2025): 46-74.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celâleddîn. *İs'âfü'l-mübetta bi-ricâli'l-Muvatta'*. Mısır: El-Mektebetü't-Ticâriyye el-Kübrâ, t.y.
- Turhan, Halil İbrahim. *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk İki Asır*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru alâmi'n-nübelâ'*. (nşr. Şuayb el-Arnaût ve Hüseyin Esed). 3. Basım, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zürkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülbâkî b. Yûsuf. *Şerhü'z-Zürkânî 'alâ Muvatta' el-İmam Mâlik*. (nşr. Tâhâ Abdurraûf Sa'd). 1. Basım, Kahire: Mektebetü's-Sekâfe ed-Dîniyye, 2003.